

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTI**

Pedagogika fakulteti

« Súwretlew óneri hám injenerlik grafikası» kafedrası

**5110800 – «Súwretlew óneri hám injenerlik grafikası» bakalavr tálim
baǵdarı 4-b kurs talabası**

Yerejepova Ulmeken Mirzabayevnaniń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

**Tema: Áyyemgi Greciya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw
jollarınıń ózgesheligi**

Talaba: *Yerejepova*

Yerejepova U.

Ilimiy basshısı: *Urazimova*

Urazimova T.V.

Kafedra baslıǵı: *Darmenov*

Darmenov J.A.

Kafedra májilisiniń 2018-jıl _____ sanesindegi № _____ protokoli menen
jaqlawǵa ruxsat berildi

NUKUS – 2018

**Nókis mámleketlik pedagogikaliq institutı
Pedagogika fakul'teti
«Súwretlew óneri hám injenerlik grafika»
tálim baǵdarı talabası U.Erejepovanıń
«Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń
ózgesheligi»
temasına jazǵan pitkeriw qániygelik jumısına**

P I K I R

Qániygelik pitkeriw jumisinıń isleniw – joqarı oqıw ornı bakalavriat tálim baǵdarındaǵı talabalar ushın oqıwdıń jumaqlawshı basqıshı bolıp, zamańǵóy dóretiwshilik, mámdeniyatınıń rawajlanıw barısında bolajak súwretlew óneri qániygeliginiń óz betinshe jumıs islewge tayarlıǵın kórsetedi. U.Erejepovanıń «Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń ózgesheligi» temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumisi tiykargı altı bóliminen ibarat bolıp, jobası jaqsı dúzilgen hár bir bóliminde temaniń mazmunın ashıp beriwshi kishi temalar berilgen. Sol sebepli U.Erejepovanıń jazǵan jumisi aktual hám bugingi kúnin talabına juwap beredi hám mámleketlik tálim standart tiykarlarında jazılǵanlıǵın aytıp ketiw orınlı. Qániygelik pitkeriw jumisinıń isleniw – joqarı oqıw ornı bakalavriat tálim baǵdarındaǵı talabalar ushın oqıwdıń jumaqlawshı basqıshı bolıp, zamańǵóy dóretiwshilik, mádeniyatınıń rawajlanıw barısında bolajak súwretlew óneri qániygeliginiń óz betinshe jumıs islewge tayarlıǵın kórsetedi.

Kirisiw bóliminde U.Erejepova Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń ózgesheligi máselege óte otirip, biz áyyemgi dáwirindegi kórkem ónerdiń rawajlanıwınıń ulıwma nızamlılıqlarınıń kórinisleriniń eki variantın belgiley alamız.

Balkan yarım atawınıń qubla tárepinde hám kóplegen Egey teńiziniń atawlarında jasaǵan grek qáwimleri, alǵashqı-qáwimlik dúzilisten klasslıq jámiyetke ótiwi protsessinde, dúnya júzine belgili bay hám kóp qırlı mádeniyatı, súwretlew ónerin hám arxitekturanı jarattı.

Áyyemgi Gretsiya tariyxı, onıń mádeniyatı dúnya tariyxında ayırıqsha orın tutadı. Antik (yaǵnıy grekler hám rimliler) tsivilizatsiyasın joqarı bahalawda xár kıylı dáwirlerdegi oyshıllar bir - birin qollap-kuatlaydı. XIX ásirde frantsuz tariyxshısı Ernest Renan Áyyemgi Ellada tsivilizatsiyasın «Greklerdiń ájayıp estelikleri» dep atadı. Grek tsivilizatsiyasınıń eń joqarı bahaları asıra siltegendey bolıp kórinbeydi. Biraq ta «ájayıp» degen pikirdi payda etken ne ózi? Grek tsivilizatsiyası – bul birden-bir, jalǵız emes, onıń ústine ol eń áyyemgi de emes. Ol mádeniyat payda bolǵanda, Áyyemgi Shıǵıstıń bir katar tsivilizatsiyalarınan tariyxına bir neshe mın ásirler bolǵan edi. Máselen, bul Mısır hám Bobilge tiyisli. Grek tsivilizatsiyasınıń ájayıp estelikleri haqqında pikir, shaması, onıń tań qalarlıq

tez pát penen jaynap - jasnap ketiwinen kelip shıqqan bolsa kerek. Áyyemgi Mısır jámiyeti hám mádeniyatı b.e.sh. III ásirdeń basında-aq varvarlık, yaǵnıy jabayılıqtan tsivilizatsiyaǵa, mádeniyatqa ótiw haqqında gáp júrgiziwge ılayıq dárejede rawajlanǵan edi. Grek tsivilizatsiyasınıń payda bolıwı «mádeniy awdarıspaq» dáwirine, yaǵnıy b.e.sh. V - III ásirlerge jatadı. Úsh ásir ishinde Gretsiyada mámlekettin jańa demokratiyalıq forması - tariyxta birinshi mártebe – payda boldı. Ilimde, filosofiyada, ádebiyatta hám súwret salıw kórkem ónerinde Gretsiya úsh mın jıldan aslam waqıt ishinde rawajlanıp kiyatırǵan Áyyemgi Shıǵıs tsivilizatsiyalarınń jetiskenliklerinen ózip ótip ketti. Bul ájayıp qubılıs emes pe? Álbette, hesh kim grek tsivilizatsiyasınıń tábiyattan tısqarı kelip shıǵıwın názerde tutpaydı, birak «grektin ájayıp qubılısınıń» payda bolıwının tariyxıy sebeplerin kórsetiw ansat bolǵan joq. Bir neshe áwladlar dáwirinde qalıplesken grek tsivilizatsiyasınıń payda bolıwı, gúlleniwi endi greklerdiń ózleri ushın da jumbaq bolıp qaldı. B.e.sh. V ásirde bul ájayıp jumbaqtı túsindiriw ushın dáslepki urınıqlar payda boldı. Grek mádeniyatınıń kóplegen jetiskenlikleriniń «atası» dep Mısır daǵazalandı. Bul máselede birinshilerden «tariyxtıń atası», Áyyemgi Mısırdıń mádeniyatın oǵada joqarı bahalawshı Gerodot boldı. Kórnekli Ritor hám Sokrat, Pifagor óziniń filosofiyasın Egipette qabılladı, al Aristotel bul eldi teoriyalıq matematikanıń watanı, dep tastıyıqladı. Grek filosofiyasınıń tiykarın salıwshı Fales shıǵısı boyınsha finikiyalı edi. Ol Mısırǵa kelip, ruwxaniyler (wálat wálatlerden) barlıq tirshiliktin tiykarı suw ekenligin, sonday-aq geometriya hám astronomiya bilimlerin úyrendi.

U.Erejepovannıń «Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń ózgesheligi» temasında jazǵan pitkeriw qanıygelik jumısına ádebiyatlardan kennen paydalanǵan. Jumistıń mazmunı teren hám tolıǵı menen jazılǵan sebepli bakalavar dárejesin aliwǵa toliq ılayıq dep esaplayman.

Pikir beriwshi ilimiy basshı

docent Urazimova T.V.

Nókis mámleketlik pedagogikaliq institutı
Pedagogika fakul'teti
«Súwretlew óneri hám injenerlik grafika»
tálim baǵdarı talabası U.Erejepovanıń
«Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń
ózgesheligi»
temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumısına

S I N

Qániygelik pitkeriw jumisiniń isleniw – joqarı oqıw ornı bakalavriat tálim baǵdarındaǵı talabalar ushın oqıwdıń jumaqlawshı basqıshı bolıp, zamańǵóy dóretiwshilik, mámdeniyatınıń rawajlanıw barısında bolajak súwretlew óneri qániygeliginiń óz betinshe jumıs islewge tayarlıǵın kórsetedi. U.Erejepovanıń «Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń ózgesheligi» temasında jazǵan pitkeriw qániygelik jumisi kirisiw, tiykargı bóliminen, jumaqlaw bóliminen ibarat bolıp, jobası jaqsı dúzilgen hár bir bóliminde temaniń mazmunın ashıp beriwshi kishi temalar berilgen. Bul tema oqıw programmasına kirgizilgen hám mámleketlik tálim standart tiykarlarında jazılǵan.

Áyyemgi Gretsiya ádebiyatı, iskusstvosi hám filosofiyası Evropa mádeniyatınıń rawajlanıwına túrtki boldı. Áyyemgi Gretsiya adamdı tábiyattıń ájayıp, kórkem, sulıw, jetiliskeń dóretpesi sıpatında, hámme nárselerdiń ólshemi sıpatında tastıyıqladı. Grek danıshpanlıǵınıń ájayıp úlgeri ruwxıy, sotsial hám siyasiy turmıstıń barlıq tarawlarında: poeziyada, arxitekturada, músınshilikte, reńli súwretshilikte, siyasatta, ilimde hám hıqıqta kórindi. Greklerdiń geypara izertlewshileri «greklerdiń usılı boyınsha oylaw» dep ataǵan ilimdi payda etti.

Áyyemgi grek tsivilizatsiyasına tán bolǵan belgi – bul demokratizm bolıp tabıladı. Áyyemgi klassikalıq demokratiya tiykarında azatlıq jatırǵan mámleketlik kurılıstıń forması sıpatında qaralatuǵın edi. Puqaranıń jeke azatlıǵınıń kepilligi óndiris qurallarına, bárinen de burın olardı jeke menshik esabında satıw yamasa miyras etip qaldırıw huqıqı, óndirilgen tovarlardı erkin biylew (yaǵnıy erkin bazar) huqıqı, mámlekettiń ishki hám sırtkı siyasatınıń qalıplesiwine tikkeley tásir jasaw hám bir neshe adamnıń, shańaraqtıń, qatlamnıń, klasstıń qollarında ekonomikalıq hám siyasiy hákimshiliktiń toplanıwına qarsılıq kórsetetuǵın monopolıyaǵa qarsı nızamlarǵa tiyisli bolıp tabıladı. Antik klassikalıq demokratiyanıń kemshiligi: hár bir grek mámleketinde (olardıń sanı eki mıńǵa jaqın bolǵan) tek usı mámlekettiń ǵana puqarası hám tap usı mámlekettiń ǵana aymaǵında tolıq xuqıqlı, erkin puqara bolıp esaplangan. Al basqa, usı mámlekettiń azat jeke turǵınları - immigrantlar (shetten kelgenler) hám hayal-qızlar puqaralıq xuqıqlarǵa hám jeke menshikke, ásirese, koshpes mülkke iye emes edi. Qullar jeke

erkinlikke iye emes edi hám adam kategoriyasınıń ózine, tek ǵana ayırım erkin pikirlewshi grekler hám rimliler tárepinen kirgizildi.

Jámiyetlik sananıń oyanıp rawajlanıwı mámleketlerdi rawajlanıw protsesinde, yaǵnıy tariyx bayanlaması, sáwlelendiretuǵın ádebiyattıń payda bolıwına sebep boldı. Onıń dáslepki basqıshınıń kórnekli wákılleri Gekatey Miletskiy, Gerodot hám Fukidid boldı. Sub`ekt penen ob`ektin, jeke adam menen qorshaǵan dúnyanıń óz-ara qatnasların, yaǵnıy grek erkinligi menen birge payda bolǵan mashqalalardı hár qıylı usıllar hám hádíslerdin járdemi menen sol grek erkinligi menen birge tuwılǵan grek filosofiyasını túsiniwge umtıladı, biraq grek diniy mádeniyatınıń basqa tarawları menen salıstırǵanda Rim mádeniyatında haqıyqıy rawajlanıwın taba almadı.

Gretsiya kórkem óneriniń realizm tiykarları bir neshe elementlerden ibarat bolǵan. Birinshi, bul mádeniyatta real adamnıń fizikalıq hám ruwxıylıq gózzalıǵı tolıǵı menen joqarı ideal kórkem obrazlarda sáwlelendirilgen. Ekinshiden, tariyxta birinshi mártebe kórkem ónerdin tiykarǵı mazmunı realistlik haqıyqıy jámiyet turmısınıń qarama-qarsılıqları boldı. Úshinshiden, bunnan burınǵı kórkem ónerdin diniy xarakteri jámiyetlik-tárbiyalıq tiykarlarǵa ózgerip baradı. Áyyemgi Shıǵıs mádeniyatına qaraǵanda bul alǵa ilgerlewden ayqın belgisi. Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń estetikalıq jetikligi hám realistlik kúshi dúnya júzi mádeniyatınıń rawajlanıw tariyxında progressiv rol` atqardı.

Juwmaklaw bóliminde Áyyemgi Gretsiya kórkem óneri Dúnya júzi mádeniyatınıń rawajlanıwında tutqan ornı áhmiyetine teren toktap ótildi. Oqıtıwdıń barlıq talaplari ushin zárúr bolǵan sırların ózlestiriw menen birge talaba jaslarǵa hár tárepleme úyrete alıw súwretlew óneriniń teoriya usılların keltirilgen. Sol sebepli pitkeriwshi talaba tárepinen jazılǵan qanıgelik jumısı Áyyemgi Dúnya júzi kórkem óneniniń izertlewine óz úlesin kostı dep esaplayman.

U.Erejepovanıń «Áyyemgi Gretsiya kórkem óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw jollarınıń ózgesheligi» temasında jazǵan pitkeriw qanıygelik jumısına ádebiyatlardan kenne paydalanǵan. Jumistiń mazmunı teren hám tolıǵı menen jazılǵan sebepli bakalavar dárejesin alıwǵa toliq ilayiq dep esaplayman.

Jumasheva G.X.
pedagogika ilimler kandidati

N M P I

basın tastıyıqlayman

oktati

ÁYYEMGI GRECIYA KÓRKEM ÓNERINIŇ QÁLIPLESIW HÁM RAWAJLANIW JOLLARINIŇ ÓZGESHELIGI

JOBASI:

Kirisiw	3-6
I. Áyyemgi Greciya kórkem óneriniŇ qáliplesiw hám rawajlaniw jollariniŇ ózgesheligi	7-10
II. Ádebiyat, kórekem óner hám filosofiya	11-15
III. Gomer dáwirindegi Greciyanıń kórkem óneri (b.e.sh. XII-VIII áá.)	16-19
IV. Arxaika dáwiriniŇ kórkem óneri (b.e.sh. VIII – V áá.)	20-28
V. Grek kórkem óneriniŇ klassika dáwiri (b.e.sh. V ásirdiń bası – IV ásirdiń ortaları)	29-31
V. 1. Erte klassika dáwiriniŇ kórkem óneri («Qatań aǵımı» b.e.sh. 490 - 450 jj.)	32-40
V. 2. Joqarı klassika dáwiriniŇ kórkem óneri (b.e.sh. 450 – 410 jj.)	41-48
V.3. Sońǵı klassika dáwiri kórkem óneri (Peloponnes urısınan baslap Makedoniya mámleketiniŇ payda bolıwına shekem)	49-56
VI. Ellinizm dáwiri kórkem óneri (b.e.sh. IV-I ásirler)	57-61
Jumaqlaw	62-66
Paydalangan ádebiyatlar	67-69

KIRISIW

Insan eń áweli hár tárepleme bilimli bolmaǵı lazım. Bilimli bolıw bul óz kásibin puxta ielew el jurtın watan mápleri jolında shın kewilden miynet qılıw oǵan sadıq bolıw, onı ázizlew, ekonomika siyasiy huqıqıy bilimlerde jeterli dárejede iyelep barıw ruwxıy jaqtan maǵanası, manaviy kamolot sari umtilish, xalqınıń ǵam táshushleri, quwnıshlarında birge bolıw, ǵamxor, járdemshisi bolıw ulıwmalastırılıp aytqanda jámiyettiń rawajlanıwında barlıq qaǵıw jańalarında birge bolıw, qatnasıw onıń jaynap jasawı ushın qayǵırıw, barlıq waqıtta isenimli pikirler, arzu úmitler niyetler menen joldas bolıp júriw demekdur.

Ózbekistannıń birinshi Prezidenti I.A.Karimov óziniń «Barkomol avlod orzusi» kitabında Barkamal áwlad Ózbekistan tariyxınıń párdiywalı «Kúsh bilim hám adalatdadur» degen ideyalarında rawajlandırıp jaslardı sonday bolıwǵa shaqırıwı bazı tosattan emes. Sonday-aq búgingi jaslar ertengi mámleket iyeleridur. Sonday-aq jurt basımız jetik insan degende biz áweli onıń tiykargı erkin pikirley alatuǵın minez qulqın menen basqalarǵa órnek bolatuǵın bilimli magrifatlı adamlardı túsinemiz` deydi. Demek prezidentimiz arzu qılǵan jámiyetimizdiń qalay tasın qoyıwshı «Calamat áwlad» tiykarında jaslardı erkin pikirley alıw hám ózinshe úyrenge bilim hám tájiriybelerin ámelde qollana biliwi.

Bunıń ushın hár dayım insan óz mustaqıl pikirlew qábiletligin rawajlandırıp barıwı kerek. Anlaw-qanday da bir ideyanı tup mazmunına túsiniw jetiw. Erkin pikir júritiw nátiyjesinde insanda pikir muloxaza ideya, qıyal, maqset tiykarında keledi. Erkin pikir júrgiziw til hám aqıl-parasat baylanıslı qáwishte payda boladı hámde olar úzliksiz tárizde bir-birine bayan etedi. Mine sol tiykardan insan óziniń erkin pikirlewı, sóylesiwi probleması, tili hámde anlı minez-qulqı siyaqlı barlıqdaǵı mavjudlardan túpten ajralıp turadı.

Insan erkin pikir júritiw tájribesinde payda bolǵan, sezgen, payda etken, oylaǵan kóz aldına keltirilgen yadında saqlap qalǵan nárse hám hádiyselerdiń

tuwrılıǵı anıqlıǵı, haqıyqatlıǵı yamasa olardıń waqıtlarǵa más túsiniqlerdi anıqlaydı. Erkin pikir júritiw protsessi tómendegishe basqışlardan ibarat bolǵan.

Erkin pikir júritiw iskerliginde eń dáslep islep alıw zárúr bolǵan problema insan tárepinen jaqsılap anıqlap (túsiniw) alıw kerek. Egerde insan aldında hesh qanday másele yamasa problema payda bolmaǵan bolsa, al ol jaǵdayda qandayda bir nársede tuwrısında pikir júritpeydi. Mabada adam islewi shárt bolǵan másele tuwrısında qansha dárejede anıq hám tolıǵıraq maǵlıwmatqa iye bolsa, onı aqıllıq penen sheshiw jol hám vositalarını tap sonday-aq jeńillik penen tabadı.

Problema yamasa máseleni sheshiw ushın eń zárúr bolǵan barlıq bilimlerin, bekkem qatnaslar úrip ádetler baǵıshlanıwların jaqsı biliwi hám onı tadbik qila alishi zárúr. Bunıń ushın jeke tájribede ushırasqan jaǵdaydan usıllardan jaǵdaylardı yadta saqlaw hám onıń uqsas problemaların sheshiwde qollanıw jaǵdayları ámelge asırıladı.

Sol sebepten pitkeriw kánigelik jumıstı joqırda kórsetilgen printsiplerge tiykarlangan halda jazıwǵa háreket etildi. Áyyemgi Greciya tsivilizatsiya oshaǵı kórkem óner tariyxınıń qızıqlı betleriniń biri. Onıń tiykarǵı belgilerin tómendegishe anıqlawǵa boladı: 1). Diniy túsiniqlerdiń antropomorfizmliligi (antropomorfizm – adamda bolatuǵın psixikalıq qásiyetlerdi tábiyat qubılısında, haywanatta, zatlarda bar dep túsiniw). 2). Mádeniy shólkemlestiriwdiń printsipleriniń biri sıpatındaǵı agonallıq negizler. 3). Jámiyetlik shólkemniń tiykarı sıpatındaǵı demokratiya. 4). Kalokagatiya (únlesiklilik) hám biytäreplik.

Áyyemgi Greciya tariyxıy uzın jol basıp otkeń. Sol sebepten dáwirlerge bólgemizde, bir neshe tiykarǵı basqışlarǵa toqtap ótiwimiz zárúr: 1). Egey (Krit-Miken) mádeniyatı b.e.sh. 3-2 mıń jıllıqlar. 2) Gomer dáwiri – b.e.sh. XI-IX ásirler. 3). Grek arxaikası – b.e.sh. VIII-VI ásirler. 4) Grek klassikası – b.e.sh. V-IV ásirler. 5). Ellinizm dáwiri – b.e.sh. IV-I ásirler.

Áyyemgi Greciya arxitekturası: 1. Sıyıınıwǵa arnalǵan Quday háykeli, altarı menen. 2. Naos (grekshe «naos» - keme) – ishki bólme, qásiyetli jay. 3. Pronaos (grek. «proanos» - zaldıń aldındaǵı bólme) – naostıń aldındaǵı ashıq bólme. 4. Opistodom (grek. «opiste» – artta turǵan) – sharapatlı jaydıń artındaǵı diniy qásiyetli zatlar saqlanatuǵın bólme. 5. Stereobat – ibadatxananıń teksheli tırnaǵı. Antlar (lat. «ante» – aldında) – diywaldıń shıǵıp turǵan bólegi. «Antlardaǵı» kishigirim ibadatxana derlik bárqulla ǵáziynexana sıpatında paydalanıldı. Kem-kemnen ibadatxanalardaǵı sútinlerdiń sanı kóbeyip bardı. Dáslep bir tárepindegi tórt sútin payda boldı. Bunday ibadatxana «prostil» dep ataladı. Keyin stilobattıń basqa tárepinde de sútinler payda boldı. Bunday ibadatxana «amfiprostil» dep ataladı. Eń aqırında «klassikalıq peripterde» ibadatxananıń barlıq tárepi sútinler menen qorshaldı. Grekshe «peripteron» – sútinler menen qorshalǵan. Kóbinese tuwrı sıızıqlardı elesletiw ushın peripterdiń sútinleri arnawlı túrde qıysaytıldı. Eń sánli ibadatxana «dipter» boldı. Onı sútinlerdiń eki qatarı qorshap turdı. Geyde dóńgelek ibadatxanalar – toloslar da qurıldı. Order – imarattıń tóbesin uslap turıwshı sútinleri bar, qurılıstıń sıpatına sáykes keliwshi arxitekturalıq elementler sisteması. Kapitel – sútinniń baslıq bólegi.

Temaniń aktuallıǵı Bugingi kúnge deyin Áyyemgi Greciya kórkem óner tiykarları teması boyınsha izertlew jumısları kemnen-kem otkerilgen. Sol sebepli bul jumı ilimiy jańalıqqa iye hám kelejek áwladtı tárbiyalawda áhmiyetli orın tutadı.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları Súwretlew óneriniń ilimiy-izertlew jaktan, basqıshpa-basqısh rawajlanıwın tolıǵı menen tiykarların iertlew, analiz etiw hám kórsetiw.

**Izertlewdiń ob`ekti** pitkeriw kánigelik jumıstıń ob`ekti ulıwma Dúnya júzi kórkem óneriniń áyyemgi dáwiri mádeniyatı bolıp tabıladı.

Izertlewdiń predmeti bolsa Áyyemgi Greciya kórkem óneriniń rawajlanıw tiykarları. Bul mámlekettiń áyyemgi dáwirde qalıplesken hám rawajlangan jollarınıń ózgesheligi hám Dúnya júzi kórkem óneriniń tariyxına qoskan úlesi.

Izertlew metodikası hám metodları Jazılğan pitkeriw kániygelik jumısında salıstırmalı hám waqıt strukturalıq metodlar qollangan.

Izertlew nátiyjeleleriniń ilimiy tárepinen jańalıq dárejesi Pitkeriw kánigelik jumısında jańalıǵı hám aktualıǵı búgingi kúnniń ilimdegi ózgereslerin esapqa alıpǵan halda ilimiy-izertlew jumısın ótkeriwden ibarat. Bul temaǵa izertlewshilerdiń az muǵdarda xabarlasıw, ilimiy-izertlew jumıslardıń az sańda jazılıwın esapqa alǵan halda, bul áyyemgi Greciya tsivilizatsiya oshaǵınan tabalǵan esteliklerdi hám qızıqlı ilimiy nátiyjelerdi keń jámiyette tanıstırıw.

Jumıs dúzilisi hám quramı Pitkeriw kánigelik jumısı kirisiw, tiykarǵı bolım, jumaqlaw hám paydalangan ádebiyatlar diziminen ibarat. Qosımsha – elektron prezentatsiya (slyayd) islengen.

Orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri Jazılğan pitkeriw kánigeylik jumısı joqarı oqıtıw orınlarında, oqıtıw protsessinde qollanba qural retinde paydalanıwǵa boladı.

ÁYYEMGI GRECIYA KÓRKEM ÓNERİNİN QÁLIPLESIW HÁM RAWAJLANIW JOLLARININ ÓZGESHELIGI

Balkan yarım atawının qubla tárepinde hám kóplegen Egey teńiziniń atawlarında jasaǵan grek qáwimleri, algashqı-qáwimlik dúzilisten klasslıq jámiyetke ótiwi protsessinde, dúnya júzine belgili bay hám kóp qırlı mádeniyatı, súwretlew ónerin hám arxitekturanı jarattı [II. 2, 56-67].

Áyyemgi Greciya tariyxı, onıń mádeniyatı dúnya tariyxında ayırıqsha orın tutadı. Antik (yaǵnıy grekler hám rimliler) tsivilizatsiyasın joqarı bahalawda xár kıylı dáwirlerdegi oyshılar bir-birin qollap-kuatlaydı. XIX ásirde frantsuz tariyxshısı Ernest Renan Áyyemgi Ellada tsivilizatsiyasın «Greklerdiń ájayıp estelikleri» dep atadı. Grek tsivilizatsiyasınıń eń joqarı bahaları asıra siltegendey bolıp kórinbeydi. Biraq ta «ájayıp» degen pikirdi payda etken ne ózi? Grek tsivilizatsiyası – bul birden-bir, jalǵız emes, onıń ústine ol eń áyyemgi de emes. Ol mádeniyat payda bolǵanda, Áyyemgi Shıǵıstıń bir katar tsivilizatsiyalarınan tariyxına bir neshe mın ásirler bolǵan edi. Máselen, bul Mısır hám Bobilge tiyisli. Grek tsivilizatsiyasınıń ájayıp estelikleri haqqında pikir, shaması, onıń tań qalarlıq tez pát penen jaynap-jasnap ketiwinen kelip shıqqan bolsa kerek. Áyyemgi Mısır jámiyeti hám mádeniyatı b.e.sh. III ásirdeń basında-aq varvarlıq, yaǵnıy jabayılıqtan tsivilizatsiyaǵa, mádeniyatqa ótiw haqqında gáp júrgiziwge ılayıq dárejede rawajlangan edi. Grek tsivilizatsiyasınıń payda bolıwı «mádeniy awdarıspaq» dáwirine, yaǵnıy b.e.sh. V-III ásirlerge jatadı. Úsh ásir ishinde Greciyada mámlekettin jańa demokratiyalıq forması – tariyxta birinshi mártebe – payda boldı. Ilimde, filosofiyada, ádebiyatta hám súwret salıw kórkem ónerinde Greciya úsh mın jıldan aslam waqıt ishinde rawajlanıp kiyatırǵan Áyyemgi Shıǵıs tsivilizatsiyalarınan jetiskenliklerinen ózip ótip ketti. Bul ájayıp qubılıs emes pe? Álbette, hesh kim grek tsivilizatsiyasınıń tábiyattan tısqarı kelip shıǵıwın názerde tutpaydı, birak «grektin ájayıp qubılısınıń» payda bolıwının tariyxıy sebeplerin

kórsetiw ansat bolǵan joq. Bir neshe áwladlar dáwirinde qáliplesken grek tsivilizatsiyasınıń payda bolıwı, gúllenıwi endi greklerdiń ózleri ushın da jumbaq bolıp qaldı. B.e.sh. V ásirde bul ájayıp jumbaqtı túsindirıw ushın dáslepki urınıwlar payda boldı. Grek mádeniyatınıń kóplegen jetiskenlikleriniń «atası» dep Mısır daǵazalandı. Bul máselede birinshilerden «tariyxtıń atası», Áyyemgi Mısırdıń mádeniyatın oǵada joqarı bahalawshı Gerodot boldı. Kórmekli Ritor hám Sokrat, Pifagor óziniń filosofiyasın Egipette qabılladı, al Aristotel bul eldi teoriyalıq matematikanıń watanı, dep tastıyıqladı. Grek filosofiyasınıń tiykarın salıwshı Fales shıǵısı boyınsha finikiyalı edi. Ol Mısırǵa kelip, ruwxaniyler (wálat wálatlerden) barlıq tirshiliktiń tiykarı suw ekenligin, sonday-aq geometriya hám astronomiya bilimlerin úyrendi [II. 15, 44-49].

Usınday maǵlıwmatlardı áyyemgi grek mádeniyatınıń avtorları Gomer, Likurg, Solon, Demokrit, Geraklit hám taǵı basqa da wákillerinen tabamız. Jeke óziniń mádeniyatınıń tamırların Shıǵıstan izlewge greklerdi ne nárse iytermeledi? Xázirgi zaman ilimi bir neshe sebeplerin kórsetedi. Birinshiden: grekler Mısır hám Áyyemgi Shıǵıstıń basqa da mádeniyatları menen jaqınnan tanısa otırıp, xaqıyqatında da, kóp nárselerdi basqa xalıqladan qabılladı, ayırım jaǵdaylarda óziniń mádeniyatı menen Shıǵıs mádeniyatlarınıń arasındǵı uksas belgilerdi tawıp otırdı. Shıǵıs tsivilizatsiyalarınıń ertekte dórelgenligin bile otırıp, grekler óz mádeniyatınıń anaw yamasa minaw qubılıslarınıń kelip shıǵıwın logikalık jaqtan aqılǵa uǵras keletuǵın Shıǵıstaǵı ellinlerdiń qabıllaǵanı, dep túsindirdi. Ekinshiden: buǵan barlıq eski jámiyetlerge tán bolǵan turmıs salt-dástúrleriniń turaqlılıǵı imkaniyat jarattı. Greciya da awhal sonday edi. Áyyemgi greklerge eskilikti sıylaw tán edi. Mine, sońlıqtan da greklerler basqa xalıqlarǵa ózleriniń jeke tabısların saqıylıq penen beriwge, tarqatıwǵa tayar edi.

Házirgi zaman ilimi áyyemgi grek tsivilizatsiyasınıń kelip shıǵıwına baskasha da túsiniqler beredi. Renan «grektin ájayıp qubılısınıń sebebin ariy tillerine tán

bolgan belgilerden: abstrakt hám metafizikalıq qásiyetlerden izleydi. Iлимпazlar basqa áyyemgi xalıqlarǵa salıstırǵanda greklerdiń ayrıqsha uqıphılıqların ayırıp kórsetedi. Tariyxshı A.I.Zaytsevtiń «B.e.sh. VIII-V áá. Áyyemgi Greciyadaǵı mádeniyat awdarıspaǵı» atlı kitabında hár qıylı ilimiy boljawlar kórilgen. Ol tárepinen rasistlik boljawlardı biykarlawshı anıq maǵlıwmatlar keltirilgen. Kóplegen tariyxshılar grek tsivilizatsiyasınıń ullılıǵınıń sebeplerin Greciyanıń rasalık aldınǵı tariyxınan emes, al biziń eramızdın birinshi mıń jıllıǵınıń anıq tariyxıy shınıǵınan, haqıyqıylıǵınan izlew kerek, degen juwmaqqa keledi.

Belgili shveytsariyalıq ıлимпaz Andre Bonnar óziniń «Grek tsivilizatsiyası» kitabında grek tsivilizatsiyası hám antik mádeniyat áyyemgi qulshılıqqa tiykarlangan, dep tastıyıqlaydı. Grek xalqı basqa da xalıqlar sıyaqlı rawajlanıwdıń sol basqıshlarınan ótti. Bonnar grektiń ájayıp qubılısı joq, dep jazadı. Onıń kitabınıń tiykarı grek tsivilizatsiyasını dóretken hám sol mádeniyattan derelgen adamlar bolıp tabıladı. «Grek tsivilizatsiyasınıń dáslepki barlıq baslaması hám ob`ekti adam bolıp tabıladı. Tsivilizatsiya adamnıń talaplarınan kelip shıǵadı, ol onıń paydasın, onıń rawajlanıwın, progresin názerde tutadı. Olarǵa rawajlanıwǵa erisiw ushın grek tsivilizatsiyası bir wakıttıń ózinde dúnyanı da, adamdı da biri-biri menen dúnyanı audar-tónker etip, astan-kesten etedi. Grek tsivilizatsiyasınıń túsiniǵi boyınsha, adam hám dúnya bir - birinin sáwleleniwi bolıp esaplanadı bul bir-birine qarama-qarsı qoyılıp hám birin-biri óz-ara korip turatuǵın aynalar bolıp tabıladı».

Áyyemgi Greciya kórkem óneri óz rawajlanıwında bir neshe basqıshlardı ótken:

1. Gomer Greciyası (b.e.sh. XII – VIII áá.) – qáwimlik jámááınıń joq bolıwı hám qul iyelewshilik qatnaslarınıń qalıplesiw dáwiri. Bul waqıtta epos hám ápwayı súwretlew óneri estelikleri payda boladı.

2. Arxaika yamasa qwl iyelewshilik qala-mámleketlerdiń (b.e.sh. VII – VI áá.) payda bolıwı dáwiri. Bul waqıtqa antikalıq demokratik kórkem mádeniyatınıń

qaliplesiwi tuwra keledi. Kórkem ónerde arxitektura, músınshilik, ónermentshilik, lirikalıq poeziyası qáliplesedi hám rawajlanıp baslaydı.

3. Klassika yamasa grek qala-mámleketlerdiń gúlleniw dáwiri (b.e.sh. V – IV áá.). Bul erte antikalıq qul iyelewshilik jámiyetiniń gúlleniw basqısı. Bul waqıtta erkin xalıqtıń puqaralıq sana-seziminiń, jámiyetlik turmıstqa belsendilik penen qatnasıwı ósip baslaǵan. Klassika dáwiri filosofiyada, tábiyǵıy ilimlerde jańa ashılıwlar, poeziya hám dramaniń joqarı rawajlanıwı, arxitekturanıń biyik shıńlıqqa shıǵıwı, súwretlew ónerinde realizmniń tolıq jeńisi menen xarakterlenedi. Bul dáwirdiń aqırında (b.e.sh. IV á.) qul iyelewshilik jámiyeti birinshi daǵdarısqa ushıraydı, bunıń nátiyjesinde b.e.sh. IV á. ekinshi yarımında klassikalıq kórkem óneri tómelenip ketedi.

4. Ellinistlik dáwiri (b.e.sh. IV – I áá.) – qul iyelewshilik jámiyetiniń iri imperiyalardı shólkemlestiriw, qul iyelewshilerdiń birlesiwı nátiyjesinde qısqasha daǵdarıstan shıǵıw basqısı. Bul tez arada qayta qul iyelewshilik qatnaslardıń keskinlesiwine hám puqaralıq erkinliktin joq bolıwına alıp keledi. Kórkem óner áste-aqırın óziniń puqaralıǵın hám xalıqshılıǵın, realistlik qásiyetin joǵalta baslaydı. Keyin ala ellinistlik mámleketler Rim tárepten basıp alınadı hám onıń mámleket quramına kirgizledi.

ÁDEBIYA_T, KÓRKEM ÓNER HÁM FILOSOFIYA

Áyyemgi Greciya ádebiyatı, iskusstvosi hám filosofiyası Evropa mádeniyatınıń rawajlanıwına túrtki boldı. Áyyemgi Greciya adamdı tábiyattıń ájayıp, kórkem, sulıw, jetiliskeń dóretpesi sıpatında, hámme nárselerdiń ólshemi sıpatında tastıyıqladı. Grek danışpanlıǵınıń ájayıp úlgeri ruwxıy, sotsial hám siyasiy turmıstıń barlıq tarawlarında: poeziyada, arxitekturada, músınshilikte, reńli súwretshilikte, siyasatta, ilimde hám hıqıqta kórinde. Greklerdiń geypara izertlewshileri «greklerdiń usılı boyınsha oylaw» dep ataǵan ilimdi payda etti.

Áyyemgi grek tsivilizatsiyasına tán bolǵan belgi – bul demokratizm bolıp tabıladı. Áyyemgi klassikalıq demokratiya tiykarında azatlıq jatırǵan mámleketlik kurılıstıń forması sıpatında qaralatuǵın edi. Puqaranıń jeke azatlıǵınıń kepilligi óndiris qurallarına, bárinen de burın olardı jeke menshik esabında satıw yamasa miyras etip qaldırıw huqıqı, óndirilgen tovarlardı erkin biylew (yaǵnıy erkin bazar) huqıqı, mámlekettiń ishki hám sırtkı siyasatınıń qalıplesiwine tikkeley tásir jasaw hám bir neshe adamnıń, shańaraqtıń, qatlamnıń, klasstıń qollarında ekonomikalıq hám siyasiy hákimshiliktiń toplanıwına qarsılıq kórsetetuǵın monopoliyaǵa qarsı nızamlarǵa tiyisli bolıp tabıladı. Antik klassikalıq demokratiyanıń kemshiligi: hár bir grek mámleketinde (olardıń sanı eki mıńǵa jaqın bolǵan) tek usı mámlekettiń ǵana puqarası hám tap usı mámlekettiń ǵana aymaǵında tolıq xuqıqlı, erkin puqara bolıp esaplangan. Al basqa, usı mámlekettiń azat jeke turǵınları – immigrantlar (shetten kelgenler) hám hayal-qızlar puqaralılıq xuqıqlarǵa hám jeke menshikke, ásirese, koshpes mülkke iye emes edi. Qullar jeke erkinlikke iye emes edi hám adam kategoriyasınıń ózine, tek ǵana ayırım erkin pikirlewshi grekler hám rimliler tárepinen kirgizildi [II. 23, 79-83].

Antik qalalar menen birlikte grek ádebiyatı da, al sońınan rimliler ádebiyatı da qalıplesip olardıń Evropa hám dúnya ádebiyatlarınıń rawajlanıwına aytarlıqtay dárejede jol ashıp bergen janrlar hám ádebiyat úlgeri payda boldı. Áyyemgi

dáwirde mekteplerdegi bilimlendiriw pánleri bolıp, tek áyyemgi gimnaziyalarda ǵana emes, al jańa dáwirdiń insaniyatlıq, klassikalıq gimnaziyada da sabaq retinde ótiletuǵın jazıw-sızıw bolmaǵan ásirlerde dóretilgen eposlardı, atap aytqanda, «Iliada» hám «Odissey» (Gomer), jazıp alıw shólkemlestirilgen. «Janlı» epos endi dóretilmedi, dóretilgenleri bolsa, kúlkili bolıp shıqtı, sebebi onıń tábiyǵıy ortalıǵı – aristokratiyalıq uyımlar – demokratiyaǵa ózleriniń artıqmashlıqların berip qoydı. Azatlıqqa shıqqan jeke adam óziniń talapların, pikirlerin, sezimlerin, qayǵı-ıwayımların, hásiretlerin ádebiyattıń basqa tarawında - lirikada qanatlandırıp, iske asıra basladı. Tap usı arxaıka dáwirinde hár qıylı lirikalıq formalardıń bir pútin jarqın júldızları – Alkey, Sapfo, Anakreont, Arxilox hám taǵı da basqa kóplegen sóz zergerleri, sóz mülkiniń sultanları payda boldı. Al klassikalıq dáwirde bolsa, jetekshi janr drama bola baslaydı hám hár qalanıń arxitekturasınıń shártli túrde anıqlaması sıpatında teatr orın ala baslaydı. Tragediyanıń ullı dramaturgları - Esxil, Sofokl, Evripid, al komediya - Aristofan boldı. Isegoriya (barlıq puqaralar ushın teńdey sóz erkinligi) hám isonomiya (siyasiy teńlik) bir waqıtları tek aristokratiyalıq bolǵan kórkem ónerdiń, yaǵnıy sóz sheshenliginiń gúllep jaynap-jasawına alıp keldi, onıń ushın xalıq jıynalıslarınıń keńesinde, sudınıń májilislerinde, xalıq bayramları, seyillerinde hám, hátteki, ápiwayı turmıstan shıǵıp sóylep, óz ónerlerin kórsetiwge jetkilikli múmkinshilikler bar edi. Bul ónerdiń ayrıqsha sheberleri, sóz sheshenleri hám sol bir waqıttıń ózinde siyasiy ǵayratkerler Demosfen hám Sokrat edi. Olardan basqa da onlaǵan atlardı atap aytıwǵa bolar edi, sebebi sheshenlik óneri áyyemgi zamanlarda hesh qashan joq bolmaǵan edi, degen menen, grek demokratiyası hám Rim respublikası qulawı menen birlikte ol da tek sheshenlikke aylanıp qaldı.

Jámiyetlik sananıń oyanıp rawajlanıwı mámleketlerdi rawajlanıw protsesinde, yaǵnıy tariyx bayanlaması, sáwlelendiretuǵın ádebiyattıń payda bolıwına sebep boldı. Onıń dáslepki basqıshınıń kórnekli wákılleri Gekatey Miletskiy, Gerodot hám Fukidid boldı. Sub`ekt penen ob`ektin, jeke adam menen qorshaǵan dúnyanıń óz-ara qatnasların, yaǵnıy grek erkinligi menen birge payda bolǵan mashqalalardı hár qıylı usıllar hám hádislerdin járdemi menen sol grek erkinligi menen birge tuwılǵan grek filosofıyasın túsiniwge umtıladı, biraq grek diniy mádeniyatınıń basqa tarawları menen salıstırǵanda Rim mádeniyatında haqıyqıy rawajlanıwın taba almadı [II. 8, 34-39].

Greciya kórkem óneriniń realizm tiykarları bir neshe elementlerden ibarat bolǵan. Birinshi, bul mádeniyatta real adamnıń fizikalıq hám ruwxıylıq gózzalıǵı tolıǵı menen joqarı ideal kórkem obrazlarda sáwlelendirilgen. Ekinshiden, tariyxta birinshi mártebe kórkem ónerdin tiykarǵı mazmunı realistlik haqıyqıy jámiyet turmısınıń qarama-qarsılıqları boldı. Úshinshiden, bunnan burınǵı kórkem ónerdin diniy xarakteri jámiyetlik-tárbiyalıq tiykarlarǵa ózgerip baradı. Áyyemgi Shıǵıs mádeniyatına qaraǵanda bul alǵa ilgerlewdin ayqın belgisi. Áyyemgi Greciya kórkem óneriniń estetikalıq jetikligi hám realistlik kúshi dúnya júzi mádeniyatınıń rawajlanıw tariyxında progressiv rol atqardı.

Greciya filosofıyasında qorshap turǵan dúnyanı materialistik kóz-qaraslar tiykarında túsindiriw baǵdarları payda boldı. Adamnıń aqlı hám erki filosofıya hám ilimlerdin tiykarı bolıp esaplandı.

Danışpan-filosof onı qorshap turǵan dúnyanı aql tiykarında izertlegenine qaramastan, ol óz oy-pikiriń tek ǵana nızamlılıqlardan shıǵarıp koymastan, tiri forma obrazlardan da kelip shıqqan. Mısalı, filosofıyanıń mıtajlik nızamın anıq logikalıq tártip tiykarında túsindirmey, onı obrazlıq túsniinde bergen «barlıq tiri jańlar ashlıq kamshısı menen ótqa qaray baradı» («barlıq tiri janzatlar

ashlıq hám muxabbat qamshısı menen azıqqa umıladı»). Dialektikanıń mángi háreket hám rawajlanıw nızamı obrazlıq salıstırmada kórsetilgen: «bir dáryaǵa eki mártebe kiriw múmkinshiligi joq».

Greklardıń mifologiyalıq kóz-qarasları joqarı jetikliktiń ideal ólshemi sıpatında adamnıń gózzalıǵın tiykar etip alǵan. Yarım adam – yarım haywanlarǵa (kentavr, satir) baǵınw – tábiyiy kúshlerdiń tómengi ornı sıpatında belgilengen edi.

Klassikalıq dáwirde úlken jetiskenliklerge erisken grek ilimi (matematika, geometriya, astronomiya, meditsina) filosofiya menen tıǵız baylanısta rawajlanǵan. Bul dáwirde texnika da úlken jetiskenliklerge eristi. Biraq antik dáwirde bul taraw ilimiy tabıslar menen tıǵız baylanısta bolmaǵan, sebebi klassikalıq dáwirden keyin keńnen taralǵan qullardıń miyneti texnikaǵa qaraǵanda arzan edi. Turaqlı túrde rawajlanǵan tek áskeriy texnika boldı. Degen menen, klassika basqıshında antik dáwiriniń aqırına shekem mın jıl ishinde injenerler menen texnikler óndiris kúshleriniń rawajlanıwına salıstırmalı túrde qaraǵanda kúshli pát berdi, talapqa say tovarlardıń túrlerin keńeytti, olardıń sapasın arttırdı, muǵdarın kóbeytti. Áskeriy tarawdan tısqari texnikalıq jańalıqlardan grekler kóteriwshi mexanizmlerden, keme qurılısında, taw sanaatında (tas maydalawshı hám untaqlawshı, metallurgiya tarawların qosıp esaplaǵanda), suw xojalıǵında (trubalar menen ótkeriwshi tarawlarda, suw dóńgeleginiń xızmetleri) paydalanıldı. Par menen hawanıń qısını qollanıldı. Qullar miynetiniń irkiwshi kúshine qaramastan, hátteki, antik dáwirinde-aq adamlar jer súriwshi ásbap-úskeneniń ónimli konstruktsiyaların, shóp shabatıuǵın hám oratuǵın mexanizimlerden hám suw digirmanlarınan paydalana basladı.

B.e.sh. IV ásirge kelip Greciya da ulıwma baǵdarda bilimlendiriw tarawı yamasa entsiklopediyalıq bilim beriw, enkyuklios payda boldı, ol tiykarınan

alganda, Rim tárepinen de, orta ásirler xristian dini tárepinen de, xristianlıq hám demokratiyalıq jańa dáwir tárepinen de (máselen, insaniyatlıq hám klassikalıq gimnaziya, insaniylıq bilimlendiriw) tiykarlanbadı. Klassikalıq tiller (eski grek hám latin) xalıqaralıq leksika dep atalatuǵın formasında barlıq Evropa hám Evropalıq emes tillerge kirdi. Olar ilim hám mádeniyattıń xalıqaralıq tilleri bola turıp, «janlı», tiri nervler menen qan aǵatuǵın tútiksheler sıyaqlı házirgi zaman tsivilizatsiyasıń onıń «janlı», «tiri», yaǵnıy aǵıp turǵan saǵaları, derekleri menen ótmishtiń tariyxıy tájiriybeleri hám jetiskenlikleri menen tıǵız hám bekkem baylanıstıradı [II. 30, 122-128].

GOMER DAWIRINDEGI GRECIYA'NIN KÓRKEM ÓNERI **(b.e.sh. XII-VIII áá.)**

Grek kórkem óneri rawajlanıwınıń eń eski dáwiri «Iliada» hám «Odissey» dástanlıq poemalarınıń oǵada keń taralǵan avtorı Gomerdiń atı menen «Gomerlik» dep ataladı [II. 34, 69-73].

Grek jámiyeti usı waqıtqa shekem ele qáwimlik jámiyet dúzimin saqlap kelgen edi. Qáwim hám urıw aǵzaları erkin diyxan, sharwa bolǵan. Bir neshe ónermentshilik túrleri rawajlanǵan. Temir qurallardıń payda bolıwı menen awıl xojalıq ónimdarlıǵı óse baslaǵan hám bul baylıqtıń, jámiyette teńsizliqtin hám qulshılıqtin payda bolıwına alıp kelgen. Biraq bul dáwirde qulshılıq patriarxat xarakterine iye bolǵan. Basta qul miynetinen tek qáwim kóseminiń (basilevs) xojalıǵında qollanǵan. Basilevs – qáwimniń kósemi, tóresi, áskeriy hám diniy jaqtan, aqsaqallar kenesi menen birlikte úlken húkimdarlıqqa iye bolǵan. Ayırım áhmiyetli waqıtlarda erkin xalıq jıynalısı (bul jıynalıs agora dep atalǵan) ótkerilgen.

B.e.sh. II mıń jılıqtıń aqırında házirgi Greciya aymaǵında jaylasqan qáwimler klasslıq jámiyeten aldınǵı formatsiyanıń sońǵı basqıshında edi. Sol sebepli Gomer dáwiriniń mádeniyatı hám kórkem óneri áyyemgi kóz-qaras tiykarında, Egey mádeniyatınıń joqarı dárejedegi kórkem óneri dóretpelerin meńgerip almaǵan grek qáwimlerdiń dástúrleri tiykarında qalıplesken.

Tap usı dáwirde (b.e.sh. XII-VIII áá.) xalıqtın turmısın, onıń ruwxıy umtılıwların, talpınıwların, ármanların, batırlıq jeńislerin sáwlelendiretuǵın grek mifologiyası menen xalıq epikalıq poeziyasınıń tiykarları jaratıldı. Áyyemgi greklerdiń sana-seziminiń mifologik xarakteri izbe-izlik hám tolıǵı menen epikalıq poeziyada óz sáwleleniwin taptı. Úlken epikalıq kosıq tsikllarında ótmish hám haqıyqıy ómir, qudaylar hám batırlar, xalıqtıń jaqsılıq, mártlik mánisin túsiniwi, jer

hám aspannıń payda bolıwı tuwralı ańızlar óziniń ayqın kórinsleri menen yadda qalatuǵın dárejede dóretilgen.

Áyyemgi epos hám onıń menen tıǵız baylanısta bolǵan mifologiya óz obrazlarında xalıq turmısın hám onıń ruwxıy talpınıwların kórsetip, grek mádeniyatınıń bunnan keyingi rawajlanıw basqıshlarına úlken tásir ótkizdi. Epos penen mifologiyanıń temaları hám syujetleri zamanga say qayta islenip, drama hám lirika, músınshilik, reńli súwret hám gúze súwretlerinde óz sáwleleniwin taptı [II. 39, 122-132].

Gomer dáwiriniń súwretlew óneri hám arxitekturası óziniń xalqlıq shıǵısına qaramastan jámiyetlik turmıstaǵı barlıq ózgerislerdi kórkem epikalıq poeziya sıyaqlı tolıǵı menen kórsete almadı.

B.e.sh. II mıń jılıqta házirgi Greciya aymaǵında jasaǵan qáwimler klasslıq jámiyetten burınǵı rawajlanıw basqıshında bolǵanı sebepli, Gomer dáwiriniń kórkem óneri hám mádeniyatı alǵashqı usıllardan hám túsniklerden paydalanǵan halda hám Egey mádeniyatınıń joqarı kórkem óner dástúrlerin az muǵdarda óz ishine qamtıǵanı sebepli, ózlestiriw hám jańa qáleplesiwi dáwirine kirip kelgen.

Qulap qalǵan túrinde saqlanǵan gomerlik dáwirde jaratılǵan sarayılar Miken megaronı túrinde qurılǵan ansambldi quraydı. B.e.sh. IX-VIII áá. tiyisli áyyemgi arxitektura esteliklerin (Spartadaǵı Artemida shirkewi, Termos hám Etoliyadaǵı shirkewler hám t.b.) qurıwda, Miken arxitekturasınıń dástúrлерinen paydalanǵan. Bunı ulıwma megaron túrindegi jobada, qurbanlıq-oshasınıń shirkewdiń ishki tárepinde jaylasıwı hám megaron sıyaqlı fasadta eki sútinnen paydalanıwında ayqın kórinip tur. Eń áyyemgi imaratlar aǵash karkas járdeminde saz ılay gerbishten qurılǵan hám tas tsokol üstine qoyılǵan edi. Bul esteliklerden tek ǵana imarat diywalıınıń joqarǵı tárepin qaplap turǵan keramika plitkaları

saqlanıp qalğan. Greciyanıń Gomer dáwiri arxitekturası óziniń rawajlanıwınıń dáslepki bısqışında edi.

Ádebiy dereklerden aǵash yamasa tastan ebeteysiz islengen ksonlar dep atalǵan butlardıń (ibadat músinleri), yaǵnıy dástúrlerge arnalǵan ápiwayı grek músinleri bar ekenligi málim. Ilaydan, qola yamasa súyeklerden islengen az bóleklengen, biraq formaları hár qıylı, sulıw, sezimi ápiwayı quwanışqa tolı kóplegen statuetkalar tabıldı: «Jer súriwshi» (Beotiyadan terrakota, Parij, Luvr), «At» (Olimpiyadan qola, Nyu-York, Metropoliten muzeyi).

Ónermentshiliktiń ósiwi menen birge: ámeliy kórkem ónerde, keramika hám sonıń menen birgelikte ıdıslardaǵı rospis de óz rawajlanıwın dawam etti. ıdısqa bezewlerde óz aldına jergilikli ózgeshelikler kózge anıq taslanadı. Greciya bezew óneriniń eń dáslepki shıǵarmalarında geometriyalıq naǵıslar menen bezelgen ıdıslar oǵada anıq kórinisler beredi. Olardıń formaları joqarǵı kompozitsiyalıq anıq sheshimi, ayrıqsha usıl menen kórsetilgen siluettiń qatallıǵı menen parqlanadı. Áyyemgi qayıslar menen bezelgen naǵıslar ılaydan soǵalǵan ıdıstıń joqarǵı bólegine, al geyde tómengi tárepin toltırıp jawıp, onıń sarı rehin boylap qara qonır lak jaǵılatuǵın bolǵan. Geometriyalıq aǵım tuwralı tolıq túsiniكتin payda bolıwı dipilon gúzelerin (b.e.sh. IX – VIII áá.) izertlew tiykarında boldı. Dástúriy áhmiyetke iye bolǵan, ólshemleri úlken, dipilon ıdısları (olar Afinadaǵı Dipilon dárwazalarına jaqın jerden tabılǵan), geometriyalıq naǵıslardan tısqarı olardı bezewde ustalar tárepinen ósimliklerdiń súwretleri, sonday-aq syujetli sxemalastırılǵan kompozitsiyalar qollanılǵan. Áhmiyetli orındı meandra degen toqılǵan tor kórinisi iyeleydi, ol grek kórkem óneriniń barlıq rawajlanıw tariyxı dawamında saqlanǵan. Dekorativlik sheshimniń konstruktivligi, hár qıylı mazmunları, ritmniń joqarı sezimi, naǵıslardıń jaylasıw birligi, súwretlerdiń kóp túrliligi geometriyalıq aǵımniń ıdıslardıń joqarı kórkemligi jaǵınan jetiliskenligin anıqlaydı. B.e.sh. VIII á. dóretilgen dipilon gúzelerde naǵıslar menen bir qatarda

ápiwayı sxemalastırılğan geometriyalıq turinde súwretlengen adam figuraları payda bolğan.

Gomer dáwiriniń músinshiligi biziń waqıtımızga shekem saqlanıp qalğan mayda plastika shıǵarmaları menen belgili. Bul dóretpeler kóbinese diniy xarakterge iye bolğan. Quday hám kaharmanlardı súwretlegen bul shıǵarmalar terrakota, pil súyegi hám qoladan islengen. Bul dáwirde dóretilgen monumental músinshiliktin shıǵarmaları biziń waqıtımızǵa shekem saqlanıp qalmaǵan. Olar tuwralı bizler áyyemgi qol jazbalardan biliwimizge boladı. Monumental músinshiliktiń tiykargı turi aǵashtan yamasa tastan qopal turde azǵana islew berilgen formada ksoan dep atalıwshı butlardı atap ótiwimizge boladı. Buǵan taǵı bir derek esabanda Krittegi Dreros sherkewinnen tabılğan qoladan islengen quday músinleri mısál bola aladı [II. 14, 59-62].

ARXAİKA DÁWIRINIŇ KÓRKEM ÓNERI (b.e.sh. VIII – V áá.).

Arxaika dáwirinde grek qala-mámleketleri qáliplesedi, ilimiy oy-pikir, poeziya, ádebiyat rawajlanadı, filosofiya hám teatr jaratıldı, grek kórkem óneri óziniń birinshi ret gúllep, jaynap-jasnawına qádem taslaydı. Arxaika dáwirinde (b.e.sh. VII - IV áá.) grek kórkem óneri Gomer waqıtına qaraǵanda alǵa qaray ilgerlep ketken. Kórkem óner quramalasıp barǵan hám kórkem formalardıń shárttiligin jeńip shıǵıp ustalar realistlik baǵdarı boyınsha shıǵarmalardı dóretip baslaǵan. Progressiv ózgerisler kórkem ónerdiń barlıq tarawlarında teń bolmaǵan. Eń aldınǵı áhmiyetli orındı arxitektura menen gúze rospisi iyelegen. Músinshilik óneri konservativ diniy dástúrlerin, mazmunıń xám onıń menen baylanıslı bolǵan shártli usıllardı tolıǵı menen jeńealmaǵan. Quramalı hám qarama-qarsı xarakterge iye arxaika dáwiriniń kórkem óneri grek jámiyetiniń tariyxıy ótiw basqıshı menen baylanıslı bolǵan [II. 17, 139-143].

B.e.sh. VIII ásirde basilevs xakimligi qáwim ámeldarları – evpatridlar tárepinen sheklengen hám b.e.sh. VII ásirge kelip joǵala baslaǵan. Alǵashqı-qáwimlik qatnaslar joǵalıp barǵan, múlkkensizligi, qul miynetinen keń paydalanılıwı Greciyada qul iyelewshilik dúziminiń qáliplesiwine alıp keldi. Sawda hám ónermenshiliktiń rawajlanıwı qala turmısınıń gúlleniwine, qul miyneti menen bir qatarda erkin miynettiń ósiwine hám sol sebepli erkin puqaralar polisiniń payda bolıwına alıp keldi.

Arxaika dáwiri urıw ámeldarlardıń (evpatridlar) demos ápwayı xalıq penen keskin gúresiwi menen tariyxta iz qaldırdı. Demos xalıq qatlamı diyxan, ónermentshilik hám sawdagerlerden ibarat bolǵan. Evpatridlar erkin qáwim aǵzaların qul dárejege shekem alıp barıwǵa háreket etken hám basqa Áyyemgi Shıǵıs mámleketleri sıyaqlı qul iyelewshilik, eziwshi húkimranlıqtı jaratıwǵa talpınǵan. Buǵan b.e.sh. VII – VI ásirlerge tiyisli shıǵıs kórkem ónerine mánisi

menen jaqın arxaika dáwirinde jaratılğan kóplegen estelikler guwalıq beredi. Erkin diyxan, ónerment hám sawdagerlerdiń jeńisi Greciyada burınǵı urıw-qáwimlik qaldıqlarınıń joq bolıwına hám jańa qul iyelewshilik formatsiyasınıń antikalıq variantınıń qalıplesiwine hám rawajlanıwına alıp keledi.

B.e.sh. VII – VI ásirlerde Greciya jerdiń ónimdarlıǵınıń tómenelew, teńiz arqalı sawda-satıqtıń keńewi, sotsiallıq qarama-qarsılıqlardıń keskinlesiw shegaranıń kenewine alıp keledi. Jer Orta teńizi hám Qara teńizi boylarında hám jaǵalarında kóplegen taza grek-koloniyları payda bola baslaydı. Ásirese, keyingi dáwirlerdiń rawajlanıwında joqarı áhmiyetke iye bolǵan qubla Italiya hám Sitsiliyadaǵı (Ullı Greciya dep atalıwshı) grek-koloniyların atap ótiwimiz tiyis.

Arxaika dáwiri grek qul iyelewshilik jámiyeti hám mámleketiniń hám sonıń menen bir qatarda grek mádeniyatı hám kórkem óneriniń tiykarǵı tarawlarınıń qalıplesiw waqtı boldı. Bul dáwir jámiyettiń rawajlanıwı, onıń materiallıq hám ruwxıy baylıqlarınıń ósiwi menen kózge tusedi [II. 43, 12-25].

Áyyemgi Shıǵıs mámleketleriniń mádeniyatı Greciyanıń arxaika dáwiriniń kórkem ónerine oǵada úlken tásirin ótkizdi, sebebi grek súwretshileri kórkem wazıypalardı sheshiwinde áyyemgi mádeniyatlardıń tájribesinen hám tabıslarınan keń paydalanǵan. Waqt ótiwi menen grek kórkem óneri qalıplesip rawajlana barǵan hám ózine tán ózgeshe kórkem jollardı tańlaǵan. Solay etip waqt ótiwi menen arxaika kórkem ónerinde shıǵıs dástúrleri ekinshi plangá ótken. Arxaika kórkem óneriniń tariyxı eski qáwim jámiyetin kórkem mádeniyatınan realizm usılında dóretken qul iyelewshilik polis formatsiyasına ótiwi menen xarakterlenedi.

Arxaika kórkem óneri urıwlıq eski kórkem mádeniyatınıń qaldıqların joǵaltǵan hám jańa realistlik óneri tiykarlarınń qalıplesken waqtına tuwra keledi. Bul dáwirde Greciyanıń tiykarǵı arxitekturalıq formaları uzaq evolyutsiya nátiyjesinde qalıplesken. Barlıq antik arxitekturasının tiykarında jatqan order

sisteması da usı dáwirde payda bolǵan. Áyyemgi zamanlarda-aq qala, mámleketlerdin erkin puqaralarınıń ideyalar hám sezimler dúnyasın bunnan bilay da engizgen imaratlardıń túrleri payda bolıp hám qalıplesip qurıldı. Qudaylarga hám quday tárizli qaharmanlarga baǵıshlangan saray – jámiyetlik turmıstıń áhmiyetli hádiyseleriniń orayı, jámiyetlik qaznanıń hám kórkem ǵáziynelerdiń saqlanatuǵın ornı – birlik ideyasın, qala-mámleketiń ullılıǵın kórsetti. Grekler saraydı qudaylardıń turaq jayı dep esapladı hám onı dáslep patsha sarayınıń baslı imaratı – megaronǵa teńedi.

Tastan salınǵan eń áyyemgi saraydıń eń ápiwayı hám eski túri «antlardaǵı saray» dep atalatuǵın imarat bolıp, ol kishkene bir, shıǵısqa qaray qapısı ashılǵan, naos dep atalatuǵın ójire tóbesinde eki basqıshtan ibarat bolıp bastırılǵan, keramikadan yamasa mramordan islengen cherepitsa (qolay formada bastırıwǵa arnalǵan material) menen jabılǵan qurılma. Onıń aldınǵı tárepinde antlardıń arasında, yaǵnıy sırtqa shıǵıp turǵan diywallar arasında eki sútin jaylasqan. Bul qurılma túri tek kishkene qurılıslar (máselen, Delfiyadaǵı ǵáziyne) ushın paydalanılǵan.

Saraydın eń jetiliskeń túri prostil bolǵan, onıń aldınǵı tárepinde tórt sútin jaylasqan. Amfiprostilde sútinler aldınǵı hám ǵáziynexanaǵa kiretuǵın artqı fasadı bezep turǵan. Grek sarayınıń klassikalıq túri peripter bolǵan, ol tuwrı múyeshli formaǵa iye bolıp, tórt tárepinen sútinler menen qorshalǵan imarat túrinde bolǵan. Qurılıs kórkemlik dúzilisi, saltanatlı hám sonıń menen birlikte qatal, ápiwayı formaǵa iye bolǵan. Saraydıń tiykargı element bólekleri imaratnıń qurılıs konstruktsiyası menen tıǵız baylanıslı edi. Áyyemgi Greciyada uzaq dawam etken evolyutsiya nátiyjesinde anıq hám bir pútin arxitekturalıq sistema dúzilgen. Keyin ala ol rimlilerde arxitekturalıq order sisteması dep atalǵan, hám «tártip», «san» degen mánini ańlatkan. Orderdiń kórkemligi proportsiya

teńliklerge, qatal matematikalıq esaplawlarga hám bir pútinlikti quraytuǵın bóleklerdiń bir-birine úylesimli qatnasına tiykarlangan. Arxaika dáwirinde grek orderi eki kóriniste – doriylik hám ioniylik túrlerinde qurılǵan, bul kórkem ónerdiń eki jergilikli baǵdarına saykes kelgen. Doriylik order materiktegi Greciyanıń wálayatları menen, al ioniylik bolsa – atawlardaǵı hám Kishi Aziya, Greciyanıń mádeniyatı menen baylanıslı bolǵan. Doriylik order, greklerdiń pikirinshe, batırılıq, qaharmanlıq ideyaların, úylesimlilik, kúshti hám qatallıqtı sáwlelendirgen. Ioniylik order jeńil, ıqsham, áshekóyli bolıp kelgen. Geypara waqıtları doriylik orderde sútınler er adamlardıń (atlantalar) figuraları menen almasırlılıwı yamasa tolıqtırılıwı tosattan emes, al ioniylik orderde hayal-qızlar (kariatidalar) statuyaları menen tolıqtırılǵan yamasa almasırlılǵan. Korinfliktegi Apollonnıń shirkewine (b.e.sh. VI ásirdiń ortası) bólingen imaratlardıń qatal teńligi tán. Usı dáwirdiń ioniylik shirkewleri (máseken, Efestege Artemida shirkew) áshekóyleniwi, bezeliwi boyınsha saltanatlıraq, ólshemleri boyınsha – úlkenirek. Arxaika dáwirinde kóbinese hákten (anıǵıraǵı – háq taslardan) qurılǵan doriylik hám ioniylik shirkewler tiykarınan qızıl hám kok boyawlar menen boyalǵan. Frontonnıń úsh múyeshli maydanınıń, metoplardıń, trigliflardıń fonların, al sonday-aq skulpturalardıń boyalıwı imaratqa kóbirek bayram keypiyatın berip, onıń bólekleriniń arxitektonikası sán berip turǵan [II. 39, 188-191].

Sútın order sisteması arxitekturanıń áhmiyetli bólegi, sebebi ol jay bastırmanıń salmaǵın kóterip turatuǵın elementi. Doriylik order sútini stilobatqa súyengen, onıń arxaika dáwirindegi kórinisi biyik emes hám bekkem proportsiyalarga, sútiniń biyikligi 4-6 tómengi diametine saykes kelgen. Doriylik sútın ádette baǵana hám joqarǵı bólegi kapitelden ibarat bolǵan. Sútın baǵanası kannelyur tárizde qatar uzınına oyılǵan, olar baǵanada aylandıra jayǵastırılǵan bolıp, jaqtılıq hám saya ózgeriwi tási menen sútiniń kólemin hám tik biyikligin kórsetken. Doriylik sútınler anıq tsilindr formaǵa iye bolmaǵan, biyikliktiń úshтен

bir bóleginde entasiz dep atalıwshı juwanlıqqa iye bolğan hám joqarı qaray eni azayıp barğan. Entazis jańlı maqluq bulshıqlarınıń kúshine uqsas, sütünlerdiń bekkemlik penen antablementı kóterip turğanın sáwlelendirgen. Doriylik kapitel júdá ápiwayı dúziliste bolğan, ol exin hám abakadan ibarat bolıp, onıń ústinen antablementtiń awır salmaǵı basıp turğan. Antablement arxitrav, friz hám karnizden jıynalğan. Doriylik arxitrav tegis etip islengen. Friz triglif hám metoplardan qurastırılğan, onıń ústinen karniz jayǵastırılıp, antablement kompozitsiyası usı menen óz tolıq kórinisine iye bolğan [II. 9, 99-102].

Teksheli bastırmanıń astındaǵı fasad hám imarattın artqı tárepindegi úshmúyesh formadaǵı kólem fronton dep atalğan. Imarattın tóbesi hám múyeshleri akroteriya dep atalıwshı músınler (kóbinshe keramikadan islengen) menen bezelgen. Fronton hám metoplar boslıǵı músınler menen tolıqtırılğan.

Ioniylık order sütünleri doriylikqa qaraǵanda proporsiyaları boyınsha biyik (8-10 tómengi diametine saykes) hám jenil bolğan. Ioniylık sütün bazadan joqarı qaray ósip shıqqanday bolıp kóringen. Doriylik kannelyurlar múyesh arqalı shıǵarılğan bolsa, ioniylik sütünlerde iymek kesimi menen bólengen. Bul usıldan qollanıw nátiyjesinde vertikal sızıqlar kóbeygendey bolıp kórinip, sútinge ayırıqsha kórkemlik hám jenillik baǵıshlağan.

Ioniylık kapiteldin eki shıyırtpaq (volyuta) exinı boǵan. Kapitelde volyutadan paydalanganı sebepli, múyeshte qoyılğan sütünlerdi jayǵastırıw rejesi quramalı sheshimdi talap etken. Ioniylık arxitravı gorizontál sızıǵı menen úshke bólengen, sol sebepli sütün oǵada jenil formalarǵa iye bolğan. Friz bólinbegen uzın jol sıyaqlı antablementı boylağan. Karnızı dekorativlik tárepten bay bezelgen.

Doriylik order sistemasınıń tiykarǵı belgileri b.e.sh. VII á. qalıplesip, Peloponnes hám Ullı Greciya (Sitsiliya hám qubla Italiya) grek arxitekturasınıń

baslı baǵdarın belgiledi. Ioniylık order b.e.sh. VII á. aqırında payda bolıp Kishi Aziya hám materikli Greciya arxitekturasında kóbirek qollanǵan.

Áyyemgi Greciyanıń keyingi klassika dáwirinde arxitekturalıq orderdiń úshinshi ioniylik orderge jaqın, korinfliklik túri payda boladı. Olardıń ayırmashılıǵı korinfliklik sútinlerdiń ioniylikqa qaraǵanda biyikligi hám kapiteldiń quramalı sebet tárizli formaǵa (kapitel ósimlik naǵıs, akanf japıraqlardıń stilistikalıq kórinisi fomasında islengen) iye bolıwı.

Arxaika dáwiriniń músinshiligi hár qıylılıǵı menen kózge túsedi. Usı dáwirdiń (b.e.sh. VI á.) aqırına shekem az bólekengen, qatal frontallıq jaǵdayda, dóretiw jaǵnan kozǵalmas, háreketsiz, saltanatlı tınıshlıqta qatıp kalǵan sıyaqlı qudaylardıń statuyaları dóretilip kelindi. Bul shıǵarmalar qatań qaǵıyda sxema tiykarında islengen. Gomerlik dáwirdegi «ksoan»lardı eske túsiretuǵın Delos atawınıń «Gera» (Parij, Luvr) statuyaları mine usınday. Arxaikalıq skulpturanın eń joqarı jetiskenlikleri qaharmanlardıń statuyalarında, al keyin ala kuros-áskerlerde adamnıń obrazların tolıǵı menen jaratılıw jatadı. Adamnıń jetikligi, tábiyǵıy deregin ardaklawshı, dańqın shıǵaratuǵın deni saw, on eki múshesi aman bendeniń tırday jalańash súwretin salıw arqalı ashılatuǵın bolǵan. Kuroslardıń statuyaları qábirlerdiń ústine koyılǵan hám jarıslardıń jeńimpazları húrmetine arnap xızmet etetuǵın bolǵan. Qaharman sıpatında, qudaylar menen bir qatar, adamnıń da, atlet penen áskerdin de statuyalarınıń salınıwı – bul skulpturanın jámiyetlik hám tárbiyalıq áhmiyetinen derek beredi [II. 26, 34-44].

B.e.sh. VI ásirdeń ortalarında kuros statuyalarında denenin qurılısı anıǵıraq dóretiliwi bolıp, onıń bet álpetinde kúlim shıray payda bola baslaǵan. Bul «arxaikalıq kúlim shıray» dep atalatuǵın kúلكi shártli túrde bolıp, geyde kuroslarga bir qansha mániler bergen (mısalı, Teneyli Apollon, b.e.sh. VI á. ortası, Myunxen, Gliptoteka). Adam denesiniń xárekettegi awhalın beriwge umtılıwshılıq Delos

atawınan tabılǵan Nika qudayınıń jeńisin kórsetetuǵın statuyada berilgen (Afina, Milliy muzeyi). Onı sheber usta Arnxerm dóretken.

Arxaika músinshiliginiń kuros hám basqa da statuyalarında Áyyemgi Mısırǵa jaqınlıq anıq seziledi, Mısırdıń shıǵamaları kóp waqıtqa shekem grek ustaları ushın úlgi bolıp kelgen. Biraq waqıt ótiwi menen payda bolǵan jańa kórkem ideyalar Áyyemgi Shıǵıs dástúrlerinen ústem keldi hám Greciyanıń kórkem óneri áyyemgi demokratiya tiykarında rawajlana basladı.

B.e.sh. VI ásirdin ekinshi yarımınan baslap skulpturada (sonıń ishinde relefte de) adam obrazı xaqında kóbinese, izbe-iz real, yaǵnıy xaqıyqıy kórinisler payda bola basladı. Bul ózgerislerdiń payda bolıwı jámiyette hám kórkem mádeniyatta bolatuǵın úlken ózgerislerdin tiykarın saldı.

Attikanıń baslı qalası Afina iri ekonomikalıq orayǵa aynala baslaydı. Grek kórkem mekteplerdiń ishinde eń aldınǵı áhmiyetli orında Attika kórkemlik mektebi boldı. Attikanıń bas qalası Afina arxaikanıń sońǵı dáwirinde iri kórkemlik orayǵa aylandı hám Greciyanıń belgili ustaları hám súwretshileri usı jerge jıynaldı. Attika mektebiniń shıǵarmaları plastikanın názik sezimleri menen hám joqarı adamgershilik penen parqlanadı. Doriylik hám ioniylik mektepleriniń kórkem tabısları jergilikli Attika dástúrleriniń tiykarı boldı.

Arxaikalıq kórkem ónerdiń jetiskenlikleriniń biri Akropolde tabılǵan shıraylı kiyimler kiygen, qızlardın (kora) statuyaları bolıp tabıladı. Olardıń gózzal figuraları proportsiyalar boyınsha durıs hám dúziw, kelbeti ayqın hám az gana kúle shıray bergendey bolıp kórinedi. Kiyimleriniń hám shashlarınıń puxtalıq penen islengen jıyırıqları hám órimleri tap tınıq suwda hár qıylı muqamǵa dónip baratırǵan sıyaqlı kórinedi («Peplostaǵı qız» b.e.sh. 540 - 530 jj., Afina, Akropol muzeyi).

Arxaika dáwiri kórkem ónermentshilik, ásirese, keramikanıń rawajlanıw waqıtı boldı. «Keramika» degen sózdin ózi de Afınaǵa jaqın jerde jaylaskan «Keramik» awıldın atınan kelip shıqqan, ol jer b.e.sh. VI hám V áá. ózleriniń

ustaları (saz ılaydan hár qıylı ıdıslar, buyımlar isleytuǵın qolı gúl ustalar) menen dańkı shıqqan.

Islengen ıdıslar hár qıylı maqsete hám xızmetke paydalanılǵan. Olar óz kólemi hám formaları menen ajıraladı. Gúzeler kóbinese kórkem rospis penen bezelgen. Arxaika dáwiriniń kóplegen keramika ıdıslarınıń súwretleri kórkem shıńlıǵı menen kózge túsedi. Sol sebepli ayırım ıdıslarda onı dóretken ustanıń yamasa gúlalshı hám súwretshiniń kolı qoyılǵan. Bul dóretpelerde ámeliy, turmısta qollanıw tiykarı buyımnıń estetikalıq bahalıǵı menen shıń mániste birlesken.

B.e.sh. VII hám á sirese, VI áá. keramikalıq gúzelerdiń turaqlı forma sisteması, paydalanıw maqseti tiykarınan shıǵıp qalıpleseı. Mısalı, may hám sharap ushın amfora, sharap hám suwdı ziyapat waqtında aralastırıw ushın krater, sharaptı ishiw ushın kilik, al lekif ıdısında qábirge barǵan waqtında qollanatuǵın xosh iyisli nárselerdi saqlaǵan. Gomer dáwirine qaraǵanda gúzelerdiń forma hám proportsiyalarda qatań, gózzal, ritm hám ıdıstıń bólekleriniń bir birine sáykesligin ańlawǵa boladı. Gúze rospisi hám onıń kompozitsiya dúzilisi ıdıstıń formasınan kelip shıqqan [II. 30, 98-103].

Erte arxaika dáwirinde (b.e.sh. VII á.) grek gúlalshılıǵında «baǵdarlawshı» aǵım (Shıǵısqa eliklew) tiykarǵı orındı iyelegen. Bul kórkem baǵdar kóbinese sawda menen baylanıslı ataw qalaları hám kishiaziyalıq Greciya menen baylanıslı bolǵan. Melos, Rodos hám Korinflik atawlarınıń gúzeleri dekorativlik xarakterge iye, bayram qáypiyati menen ayırılıp turǵan rospis penen bezelgen. Bul súwretler końır, qızıldan baslap toyǵın qońırǵa shekem bir neshe qabat reń benen boyalǵan. Sawda hám mádeniy baylanıslar arqalı Shıǵıs kórkem óneriniń bir qatar naǵıs elementlerinen grek ustaları óz dóretpelerinde paydalanǵan. Ustalar bir gúze kompozitsiyasın tolıqtırıw hám dekorativlik birliktin tásirin jaratıw maqsetinde adamnıń sxematikalıq kórinisin, haywan hám fantastikalıq maqluqlardı ósimlik

nağıslar menen birgelikte súwretlegen. Adam kórinisin hám nağıstı súwretlegende usta negizgi ózgeshelikti kórmegen hám oğan itibar bermegen.

B.e.sh. VI ásirde baǵdarlawshı aǵımınıń ornına qara figuralıq gúlalshılıq texnikası keldi. Bul shıǵarmalarda nağıstın ornına ustalar figuranıń xarakterin, onıń háreketlerin anıq siluet súwret járdeminde kórsetken. Adam hám haywanlardıń súwretleri qara lak penen qaplanıp qızıl kuydirilgen fon ústinde anıq kórinip turǵan. Ayırım waqıtları ustalar aq reńnen paylanǵan hám lak ústinen tırnap sıızıp adam shashların hám onıń denesindegi kiyim nağısıların kórsetken. Izbe-izlik penen ustalar tárepinen kórsetilgen figuralar tamashagóydiń kóz aldına anıq hám túsnikli waqıyanı sáwlelendiren.

B.e.sh. VI ásirde (b.e.sh. 550-530 jj.) Attikanıń belgili qara figuralı aǵımınıń iri gúlalshısı Eksekiy dóretken ıdıslarında mifologiyalıq hám Gomer eposınan alınǵan saxnaları tásirli etip sáwlelengen. Mısalı, amfora ıdısı ústinen asıq oın oynap atarǵan Ayaks hám Axill súwretlegen figuraları yamasa kilik kemedede dóretilgen Dionisiydiń kórinisi [II. 32, 56-63].

Keyingi grek kórkem óneriniń qara figuralı gúzelerde súwretlengen waqıyadan kelip shıqqan real baylanısta bolǵan kóp figuralı kompozitsiyalar payda bola basladı. Realizm usılınıń ósip rawajlanıwı menen qara figuralı gúzeler kompozitsiyasında tegislik hám shártlik tendentsiyalar joǵala basladı. Usı ózgerisler b.e.sh. 530 j. gúlalshılıq rospis texnikasında keskin burılısqa hám qızıl figuralı gúzelerdin payda bolıwına alıp keldi. Bul shıǵarmalarda qara fon ústinen jarıq reńli figuralar súwretlengen. Solay etip gúlalshılıq hám arxitekturada arxaikalıq dáwiriniń aqırında realistlik baǵdarlar tez pát penen rawajlanıp, Greciya mádeniyatınıń klassika dáwiriniń realizm jeńisine alıp kelgen.

GREK KÓRKEM ÓNERINIŇ KLASSIKA DÁWIRI **(b.e.sh. V ásirdeń bası – IV ásirdeń ortaları)**

B.e.sh. V ásirdeń birinshi on jılıqlarınan baslap Greciya kórkem ónerinde klassika dáwiri qalıpleseıdi. Áyyemgi Greciya ushın klassika dáwiri drama, siyasiy sheshenlik, arxitektura, músınshilik, monumentallıq jıvopıs hám gúze súwreshiliginiń rawajlanıwında joqarı basqısı bolıp esaplanadı. Joqarı jetiklik, izbe-izliktegi realistlik hám gózzalıq seziminiń tolıq sáwleleniwi, bunın barlıǵı dúnya júzi mádeniyatınıń rawajlanıwında grek klassikalıq kórkem ónerindegi jańa hám eń áhmiyetli basqışın kórsetedi.

Klassika kórkem óneri demokratiyanıń jeńisi menen baylanıslı Afinadaǵı hám basqa grek polislerindegi qala-mámleketleriniń rawajlanıwındaǵı gúlleniw dáwiri. B.e.sh. VI á. Klisfenniń reformaları tiykarında Afina qalasında ámeldarlardıń (evpatridler) ústinen demostıń (puqara xalıq) aqırǵı jeńisi tastıyqlandı. Bul ótkerilgen reformalar nátiyjesinde ámeldarlardıń qúdireti joqqa shıǵarıldı hám jarqın, tez pát penen qul iyelewshilik demokratiyanıń rawajlanıwına tiykar salındı [II. 18, 122-129].

B.e.sh. V á. Áyyemgi Greciyada eki turli bir birine qarama-qarsı qala-mámleketler qalıplesti: Afina hám Sparta. Afina qalasında ónermentshilik hám teńiz arqalı sawda-satıqqa súyengen halda qul iyelewshilik demokratiyanıń tiykarları tolıǵı menen óz sáwleleniwin taptı. Áskeriy jaqtan Greciya boyınsha eń kúshli, diyxansılıq penen shuǵıllanǵan hám jámiyetlik rawajlanıwı boyınsha artta qalǵan Sparta konservativ-ámeldarlıq siyasiy dúzilis tiykarında qalisplesken. Bul jerde birlesken qul iyelewshi áskerler xuquqsız ilot qullardıń ústinen xúkimdarlıq etken.

Afina menen Spartanıń ortasındaǵı básekileslik hám gúres alıp barılıwı Áyyemgi Greciyanıń keyingi dáwirlerde rawajlanıw jolların belgilep berdi. Kórkem óner tariyxı ushın Sparta bir hám xudojnikti tárbiyalap yamasa bir shıǵarma dóretip bermedi.

B.e.sh. V ásirdeń birinshi shereginde Áyyemgi Greciya Persiya mámleketi tárepinen basqınshılıqqa ushıradı. Greciya xalqı óz gárezsizligin qorgaw maqsetinde polislerdi birlestirip bul uristan úlken jeńis penen shıqtı. Bul tabıslar ellinlerdeń jámiyetlik sana seziminiń ósiwine túrtki boldı. Afinanıń láshker basshısı Miltiad bul urıs tuwralı bılay degen «yamasa Afinanı qullıqa beremiz, yamasa erkinligimizdi bekitemiz». Perslerdeń ústinen teńizde Salaminge jaqın jerde (b.e.sh. 480 j.) hám Plateyadaǵı qurǵaqlıqta (b.e.sh. 479 j.) sheshiwshi jeńisler grek jámiyetiniń kúshin hám áhmiyetin bekitip, onıń dúnyatanıw kóz-qaraslarınıń hám mádeniyatınıń tiykarların bayıttı. Sonıń menen bir qatarda perslerdeń ústinen erisken jeńis arqalı Greciyada ekonomikalıq rawajlanıwın jedel pát penen dawam etti [II. 7, 44-48].

Ellin klassika mádeniyatınıń orayına Attika, arqa Peloponnes, Egey teńiziniń atawları hám Ullı Greciya dep atalıwshı Sitsiliyadaǵı grek koloniyaları hám qubla Italiya aylandı. Kishi Aziyadaǵı qalalar (Milet hám t.b.) persler tárepinen islegen wayranlıqlardan keyin burınǵıday Áyyemgi Greciyada ekonomikalık hám mádeniyat jetekshisi rolin atqara almadı.

Grek-persiyalıq urısı waqıtında klassika dáwiriniń birinshi basqıshı – erte klassika, qırq jıl (b.e.sh. 490 – 450 jj.) dawamında rawajlangan. Bul dáwir ustaları monumentallıq ónerdi jaratıw ushın qul iyelewshilik demokratiyanıń etikalıq hám estetikalıq ideallarǵa tiykarlangan jańa kórkem usılarınan paydalangan. Erkin háreketlerge iye adam kórinisi, tipikalıq ulıwmalasqan obraz sheshimleri, real turmıs saxnaları (ásirese, gúze súwretshilikte), realistlik topar kompozitsiyası, músinshilik hám arxitekturanıń jańa tiykarındaǵı sintezi, bunıń bári grek kórkem óneriniń klassika dáwiriniń tiykarı hám áhmiyetligi. B.e.sh. V ásirdeń ekinshi shereginde (b.e.sh. 475 – 450 jj.) realistlik kórkem óneriniń rawajlanıwına toskınlıq etken arxaika dástúrleriniń aqırǵı tiykarları jeńilip shıǵıldı.

Áyyemgi grek kórkem óneriniń qırq jıl (b.e.sh. 450 – 410 jj.) dawamında eń joqarı gúlleniw dáwiri «Perikl dáwiri» dep ataladı. Bul waqıt kórkem estelikleri

öziniń joqarı qaharmanlıǵı, monumental hám úylesimli adam obrazları, turmıstın ápwaylılıǵı hám tábiyǵıylılıǵı menen ayrıqsha kózge túsedi. Dáwirdiń ullı ustaları – músinshiler Fidiy hám Poliklet, arxitektorlar Iktin hám Kallikrat dúnya júzine belgili shıǵarmalardı dóretti.

B.e.sh. V á. aqırında qul miynetiniń kóbeyip hám keneyip ketiwi erkin miynetiniń rawajlanıwına tosqınlıq etip basladı, bunıń nátiyjesinde kóplegen erkin puqaralar qámbaǵallıqqa tusıp qaldı. Greciyanıń erkin hám bir biri menen básekiles polisleri qul iyelewshik jámiytiniń rawajlanıwın páseytirip basladı. Afina hám Sparta basqırǵan eki topar qalaları arasındaqı uzıq hám qıyın keshken Peloponnes urısları (b.e.sh. 431 – 404 jj.) ekonomikalıq hám siyasiy daǵdarısqa alıp keldi. B.e.sh. V ásirde aqırı – IV ásirde basında klassika kórkem óneri óziniń keyingi úshinshi basqırshın basınan keshirdi [II. 32, 156-166].

Bul dáwir grek qul iyelewshilik polislerdiń daǵdarıs tiykarında dawam etken. Kórkem ónerinde qaharmanlıq, puqaralıq xarakter, monumentalıq obrazlardıń anıq únlesimi joǵala barǵan. Sonıń menen bir qatarda sońǵı dáwir ullı ustalarınń dóretiwshiliginde kórkem óner obrazlarında adamnıń ishki dúnya sezimlerin yamasa adamnıń keskin háreketlerin jańa kórkem wazıypası retinde kórilgen. Kórkem óner psixologiyalıq jaqtan ózgerip, kóbinese dramalıq hám lirikalıq tiykarlarǵa iye bola basladı.

B.e.sh. IV á. Makedoniya mámleketi tárepinen grek qala-mámleketler jeńip alındı. Greciya óz erkinligin joǵaltqanı menen, kórkem ónerindegi grek klassika dástúrleri óz rawajlanıwın basqa jollar menen dawam etti.

ERTE KLASSIKA DÁWIRINIŇ KÓRKEM ÓNERI **(«Qatań aǵımı» b.e.sh. 490 - 450 jj.)**

Greko-persiyalıq qaharmanlıq dáwiri hám onnań keyingi jılları qul iyelewshilik polislerdiń rawajlanıwın hám ósiwin keń jolǵa qoyǵan. Grek qalamámleketleriniń kúshin hám áxmiyetin, adamnıń qadiri, ullılıǵı hám gózzalıǵı jámiyetlik arxitektura qurılıslarında, monumentalıq músinshilik hám freskalarda óziniń ayqın kórinisin taptı. Kórkem ónerdegi keskin burlısın, saqlanıp qalǵan hám bizin waqıtımızǵa jetip kelgen esteliklerden kóriwge boladı.

Arxaikanıń shártli dástúr belgileri biraz waqıtqa kórkem ónerde saqlanıp qalǵan, ásirese, gúze súwretshiliginde hám músinshilikte. B.e.sh. V á. ótiz jıllıǵı grek kórkem ónerinde adamdı súwretlewinde, onıń háreketlerin kórsetiwinde hám dekorativlik simmetriya tiykarınan erkin kompozitsiyanı dóretiwinde realistlik izleniwler alıp barıldı. Aldın gúze súwretshiliginde, keyin ala músinshilikte realizm dástúrleri jenip shıqtı. Tema hám syujet sheńberi keńeydi. Arxitektura hám músinshilik erkin sintezi, bir birin tolıqtıratuǵın, ten hám ózgeshe jeke bahalıqqa iye kórkem ónerler sıpatında birlesti [II. 27, 113-122].

Arxitekturanıń monumentallıq hám jámiyetlik xarakteri, onıń erkin puqaralardıń turmısı, mámleketlik diniy meresimler menen baylanısı, polistıń birlik ideyası erte klassika dáwirinde óz kórnisin taptı.

Bul dáwir arxitekturasında jetekshi roldi doriylik order sisteması atqardı. Arxaika arxitekturasınıń aldınǵı dástúriy belgileri klassika kórkem ónerinde keń hám erkin rawajlanıwın dawam etken. B.e.sh. V ásirde puqaralıq qaharmanlıqtıń ruwxı doriylik orderdiń barlıq kórkem imkaniyatlarınıń ashılıwına hám tereń kórkem sáykesligi menen dóretken shıǵarmalarda ayqın kózge túsedi.

Greko monumentallıq arxitekturasında peripter formadaǵı imarat tiykarǵı orın iyelegen. Peripterdiń klassikalıq kórinisi hám onıń barlıq proportsiya sisteması óziniń belgili rawajlanıwın usı jılları tolıǵı menen taptı.

Óziniń proportsiyaları boyınsha shirkewler sáykesligli, tutas, uzun emes hám salmaqsız obrazdı jaratqan. Úlken kólemde qurılǵan shirkewlerdiń ishki naos kórinisi eki qatar sütünler járdeminde úsh bólingen. Kishi formada salınǵan shirkewlerde ustalar naostın bastırmasın tirew ushın sütünlerden qollanbaǵan. Bunnan burın aldınǵı fasadı bezew maqsetinde taq sanındaǵı sütünler paydalanǵan, endi aldınǵı hám kaptal fasadları 6 ǵa 13 yamasa 8 ge 17 sütünnen ibarat bolǵan. Qaptal sütünleri aldınǵı fasadı bezep turǵan sütünlerden eki ese kóp bolıp, oǵan kosımsha taǵı bir sütün kosılǵan.

Naos orayınıń tórinde ishki sütünler dizbesi qorshawında kirer awızǵa qarama qarsı quday statuyası jaylasqan. Shirkew jobasınıń logikalıq dúzilisi monumentallıq saltanatlılıqqa tiykarlanǵan. Qatań túrde dúzilgen ornalasıw sisteması hám shirkew konstruktsiya elementleriniń saylıǵı saltanatlı hám sonıń menen bir waqıtta ápwayı hám anıq imarat kórinisin payda etedi [II. 12, 59-62].

Erte klassika ustaları arxitektura formalarınıń proportsiyalıǵın absolyut imarat masshtabı menen adamnıń razmerlerine hám qorshap turǵan tábiyat penen saykesligin esapqa alıp qurǵan. Order sistemanıń turaqlı túrde qalıplestiriw menen bir qatarda arxitektorlar proportsiyalıq sáykesliginiń erkin hám hár qıylılıǵınan keń paydalanǵan. Aytarlıqtay emes proportsiyalıq ózgerisler arxitekturanıń kóterip hám kóterilip turǵan elementleriniń teńligin ózgerтип jiberdi. Imarat bólekleriniń proportsionnalıq ózgerisleri qurılmanıń ulıwma tásirli obrazlıq kórinisin hám ózgerтirdi. Sol sebepli klassika dáwirine tiyisli shirkewler, ásirler dawamında qaǵıyda tiykarında qalıplesken hám arxitektura sheshimi menen bir qatarda konkret jeke imaratqa tiyisli elementler menen kózge túsedі. Bunın barlıǵı qurılmaǵa individual ózgeshelike iye kórkem shıǵarmanıń xarakterin baǵıshlaǵan. Usı qollanǵan usıllar tiykarında shirkewdi qorshap turǵan tábiyat penen birlesiw sheshimi de óz nátiyjesine jetken. Imaratlar hár qıylı xarakterge iye etip qurılǵan,

birewleri salmaklı hám saltanatlı bolǵan bolsa, ekinshileri jenil hám sulıw kóriniske iye edi.

Tiranlar basqargan Greciya jerlerinde, qaladan basqası, kórkem óner úgıt-násiyatlıq maqsetinde paydalanılmaǵan. Grek qalası – mámleketiniń simvolı patsha sarayı emes, al shirkewler boldı. Qúdiretli grek qudayları sonday adamgershlikli etip dóretlgen, bul óz gezeginde, olardıń din tariyxında úlken orındı iyelewine alıp keldi. Adamlar sıyaqlı olar da jánjelpaz, qızǵanshaq, ashıwshaq hám de onshellı haqıyqatshıl bolmaǵan. Grek mifologiyasına tán bolǵan adamzat hám quday arasındǵı tuwrıdan – tuwrı hám tikkeley baylanıslar basqa hesh bir dinde ushıraspaydı [II. 25, 77-79].

Mifologiya temaları hám syujeteleri grek kórkem ónerinde oraylıq orındı iyeleydı, biraq ápsanaviy hám diniy tárepleri ekinshi planǵa ótedi, ayırım waqıtları joq bolıp ketedi. Birinshi orınǵa miftıń etikalıq tiykarları shıǵadı: grek jámiyetiniń etikalıq gózzalıq hám etikalıq ideal tiykarlarınıń obrazlıq sáwleleniwi.

Grek shirkewi kóplegen jaǵdaylarda úlken hám júdá úlken kirer dárwazalarına iye emes edi. Barlıq imarattı sútinler qorshap turǵan. Sútinlerden dúzilgen jerdiń ortasında qudaydıń statuyası ornatılǵan, diniy saltanatlar shirkewde emes, al usı qudaydıń aldındǵı maydanda ótkerilgen. Skulptura eki frontondı (jaydıń fasadınıń joqargı úsh múyeshli yamasa dóńgelek bólegi) hám friz metopaların bezep turǵan.

Erte klassika dáwiri arxitekturasınıń tipikalıq belgileri tolıǵı menen Pestumdaǵı (Ullı Greciya) Poseydon hám Olimpiyadaǵı (Peloponnes) Zevs shirkewlerinde kóriwge boladı.

Ulıwma ellinlik qaramatlı orını hám Peloponnestıń iri shirkewi bolǵan Zevske arnap salınǵan shirkew, b.e.sh. 468 – 456 jj. aralığında arxitektor Libon tárepinen qurılǵan. Shirkew tolıǵı menen buzılǵan halda biziń waqıtımızǵa

shekem jetip kelgen, biraq arxeologiyalıq izertlewler hám áyyemgi qol jazba derekler tiykarında bul imarattıń ulıwma kórinisi anıq etip qayta tiklengen.

Shirkew klassika dáuiriniń doriylik peripter (aldıńǵı hám kaptal fasad sütünleri 6 ga 13 bolǵan) formasında, hák tastın qattı túrinen qurılǵan. Imarat proporsiyaları qatań hám anıq. Qurılmanıń frontonları úlken músin toparları menen bezelgen. Sırtqı friz metopların islew usılında erte klassika dáwiriniń basqa shirkewleri sıyaqlı músin bezewlerinen paydalanbaǵan. Sırtqı sütün dizbesiniń artqı tárepinde, pronaos hám opistodomnıń portigi ústinde, triglif frizdiń metoplarında hár frizinde 6 músin kompozitsiyası jayǵastırılǵan. Relief syujetleri imarattın jámiyetlik xarakterinen kelip shıqqan. Bul qurılma Olimpiyanıń arxitekturalıq ansabliniń káramatlı orayı bolıp, ulıwma ellinlik sport jarısları menen baylanıslı bolǵan. Frontondaǵı relefler ańızlarda ayılǵan Pelops hám Enomay ortasındaǵı jarıs, lapif-greklerdiń kentavrlar menen gúresiwi, al metoplarda Gerakldıń qaharmanlıǵı sáwlelendirilgen. Shirkewdiń intererinde b.e.sh. V á. ortalarmınan baslap músinshi Fidiy tárepinen altınan hám pil súyeginen islengen Zevs statuyası saqlanǵan. Solay etip, Olimpiyadaǵı Zevs shirkewinde Greciyanıń klassika dáwirine tiyisli arxitektura menen músinshiliktiń birlesiw ayqın kórinip tur [II. 15, 166-172].

Olimpiyadaǵı Zevs shirkewi b.e.sh. 460 – jıllar aralıǵında qurılǵan. Onıń plastikasında diniy baǵıtlanıwdıń kúsheyiwi adamzatqa degen qızıǵıwshılıqtıń óskenligin kórsetedi. Bul, á sirese, kún batar táreptegi frontondaǵı Apollon statutyasında ayqın bilinedi. Bet-álpettiń jekeliligi hám janlı belgileri kuroslardıń bet-álpeti menen salıstırǵanda usı waqıt aralıǵında úlken ózgerislerdiń bolǵanlıǵınan derek beredi. Metopalar Gerakldıń erlikleri sáwlelengen kórinisler bezep turadı. Bunda da haqıyqatlıqqa degen umtılwshılıqtı kóriw múmkin.

Peloponnestiń arqa tárepinde, argosk-sikion mektebinde, doriylik usıl tiykarında klassikanıń dáslepki músin dástúrleri qalıplesti. Bul mektep ustaları

adam denesin háreketsiz turde turgan etip dóretken. Mekteptin belgili ustalarinin biri Agelad b.e.sh. V á. basinda adamnin háreketsiz turgan denesin janlandiriv mashqalasın sheshiwine tırsqan. Músinshinin denenin salmagın bir ayaqqa ótkeriw usılı járdeminde, adamnıń pozasın hám háreketlerin erkin, tábiyǵıy hám janlı etip kórisetiwge imkaniyat jarattı. Taǵı bir ayta ketetuǵın nársе bul argosk-sikion mektebi ustalarinin adam denesinin proportsiya sáykesligi arqalı onıń real gózzalıqqa iye ekenin kórsetiw.

Ioniylik baǵdar ózgeshe rawajlanıw jolın tańlaǵanı menen doriylik order sistemasının ustaları sıyaqlı onda da adamnıń tirishlikke uqıplı isenimge iye obrazdı dóretiwge hákekette edi. Bul baǵadar súwretshileri dıqqatın adamnıń denesinin háreketine qaratqan.

Biraq bul eki baǵdar arasındaqı ózgerisler klassika dáwirinde aytarlıqtay úlken áhmiyetke iye bolmaǵan. Bul eki order sistema ustaları hár qıylı kórkem joldan jurgenine hám rawajlanganına qaramastan, maqseti bir bolǵan – adamnıń realistlik jetik obrazın jaratıw. B.e.sh. VI á. attika mektebi eki baǵdardıń eń jaqsı táreplerin óz ishine qamtıp alǵan. Bul mektep b.e.sh. V á. ortalarında Afinanıń gúlleniwi menen baylanıslı barlıq aldınǵı realistlik kórkem ónerdin printsiplerinen keń paydanıp baslaǵan hám ulıwma ellinlik kórkem óner basqarıw orayının áhmiyetine iye bolǵan.

Klassika dáwirinin grek músinshiligi jámiyetlik turmıs penen tereń baylanısta edi. Bul tiykar músinshilik obrazının xarakterinen hám onı qala maydanında oraylıq ornalatıw ornınan kelip shıqqan.

Jámiyetlik xarakterge iye músinshilik qalanın barlıq erkin puqaralarının mülki bolıp esaplangan. Sol sebepli arxitektura yamasa keń maydanlar menen baylanıslı bolǵan músinshilik, kórkem ónerdin tereń jámiyetlik-tárbiyalıq tiykarında, estetikalıq idealın jańa obrazın ashıwǵa hám jaratıwǵa qaratılǵan edi.

Usı dóretpeler tiykarında arxaikadan klassika dáwirine kıyın ótiw protsesin, kórkem printsipleriniń ózgeriwin, shártlılıktı joq qılıw háreketlerin ayqın kóriwmizge boladı.

Ulıwma alǵanda, doriy músinshilik ushın arxitekturadaǵı sıyaqlı ápiwayı hám qatań stil tán. Bes júz jıllıqtıń filosofiyasın ajratqan adamlarǵa degen qızıǵıwshılıq adam denesiniń formalarına dıqqat bólingen sol dáwirdiń grek músinshiliginde da kórinedi. Onı talqılıw tikkeley janlı zatlardı baqlawǵa tiykarlangan, degen menen «Arbakesh» (Delfa, b.e.sh. 460 jj aralıǵı) usaqan statuya portretli janrǵa jaqın. Afinadaǵı milliy arxeologiyalıq muzeydegi Poseydon (yamasa Zevs) statuyasındaǵı oń qolında nayzanı ılaqtırıwǵa ıńǵaylasqan adam sıyaqlı artqa qayırılǵan, bul naturashınıń dıqqat penen hám anatomikalıq baqlawınan derek beredi [II. 2, 45-49].

Biziń waqıtımızǵa shekem jetip kelgen áyyemgi grek dereklerge qaraǵanda b.e.sh. V ásirdiń 70 – 60 jj. músinshilikte realizm usılın dóretiwshiliginiń tiykarı etip alǵan bir neshe ustaları belgili. Sonıń ishinde ayrıqsha atap ótiwge ılayık músinshiler Agelad, Pifagor Regiy, Kalamid. B.e.sh. V ásirdiń 70 – 60 jj. kórkem óneriniń rawajlanıw jolları haqqında qoladan islengen statuetkalardan hám bilip alawǵa boladı. Qoladan monumental músinshiliginde de keń paydalanǵan.

Mifologik syujetke arnap salınǵan «Lyudovizi taxtı» (bul shıǵarma taxt tárizinde islengen Afrodita statuyası ushın postament xızmetin atqarǵan) degen dóretpede arxaika kórkem ónerinen klassika dáwiri shıǵarmalarına ótiw basqışın tolıq sáwlelendiredi. Bul releftin orayında teńiz kóbigenen Afrodita – gózzalıq hám muxabbattın hayal-qudayınıń tuwlıwı kórsetilgen. Taxttıń kaptal táreplerinde fleytada shertip atırǵan jalanash qızdıń obrazı hám uzın kiyim kiygen qudaylarǵa baǵıshlap ısıktı tutetip turǵan hayal (bul jas hayal kórinisi – shanaraqtın oshaǵın saqlaytuǵın ana obrazın sáwlelendirgen) súwretlengen. Oraylıq saxnada eki nimfa teńizden shıǵıp atırǵan Afroditaǵa járdem berip turǵan halda súwretlengen. Suwdan shıqqan Afrodita hám buklenip turǵan bellerin tikletken nimfalardıń

obrazı kompozitsiyalıq ritmi menen kiyimleriniń jinishke jıyırq ritmine sáykes. Dóretilgen tábiyǵıy hám erkin pozalarda figuralar kólemli hám úsh ólshem tiykarında jaratılǵan. Afrodita obrazı menen birlesken hám onıń xúkimdarlıǵına boysınǵan, súwretlegen eki figurada gózzalıqtıń hám muxabbattıń hár qıylı táreplerin ayqın kórsetedi. Bul dóretppe ápiwayı únles, figuralardıń tábiyǵıy háreketi hám realistlik tirishilikke uqıplılıǵı menen kózge túsedi.

Bul ózgeshelikler grek klassikasında rawajlanǵan portret óneriniń ayırmashılıǵın hám belgilep beredi. Portrettiń birinshi dóretpeleri Olimpiya jarıslarınıń jeńimpazlarına baǵıshlanǵan edi. Áyyemgi greklerdiń kóz-qarası boyınsha jeńimpaz tuwılǵan qalasınıń dańqın shıǵarıp, úlgili puqara retinde basqalar ushın tárbiyalıq áhmiyetke iye obraz bolǵan. Sol sebepli statuya qalamámleket tárepinen buyırtpa etilgen hám qalanıń maydanında ornatılǵan. Bul shıǵarmalar kóbinese ulıwmalasqan denesi gózzal ideal túrindegi, tipikalıq obrazdı sáwlelendiren.

Birinshi portretlerde de polistıń jámiyetlik lawazımına saylanǵan belgili puqaraları, erisilgen xızmetleri ushın súwretlengen. Bul dóretpelerde konkret adamǵa tiyisli jeke ózgeshelikler kórsetilmegen. Misalı, strateg portreti (Myunxen gliptotekası) usı dáwir portret óneri haqqında bir qansha túsinipler beredi. Súwretlengen adamnıń bet-álpeti katan tásirde ápwayı hám ulıwmalasqan túrde dóretilgen. Usta mámleket ğayratkeriniń obrazın jaratqan, biraq adamnıń jeke individual xarakterine tiyisli ayırmashılıǵın sáwlelendira almaǵan.

Erte klassika dáwiriniń dóretiwshilik izleniwleri Elevterlı ullı grek músinshisi Mironnıń shıǵarmalarında tolıǵı menen óz kórinisin taptı. Miron Afinada b.e.sh. V á. úshinshi shereginiń basında jumıs alıp bargan. Mironnıń dóretpeleri biziń zamanımızǵa shekem jetip kelmegen, olar turalı Rim kórkem ónerinde islengen nusqaları tiykarında pikir jurite alamız.

Mironniń belgili shıǵarmalarınń biri «Disk ılaqtırwshı» («Diskobol») músini esaplanadı. Bul shıǵarma haqqında Lukian óz pikirin bılayınsha bildirgen: «Sen ılaqtırw háreketinde eńkeyip, disk uslaǵan qarap basın burıp hám pát penen ılaqtırw menen bir waqıtta boyın tiklewge umtııp turǵan disk ılaqtırwshı haqqında aytıp atırǵan bolsań kerek». Biziń waqıtımızǵa shekem músinshiniń dóretken obrazın onsha durıs tusire almaǵan bir neshe Rim nusqaları jetip keldi [II. 17, 188-192].

«Disk ılaqtırwshı» shıǵarması basqa usı túrde islengen dóretpeler sıyaqlı jarısta jeńiske erisken konkret jeke adam obrazına baǵışlangan. Súwretshi kernew hárekette denesi hám ruwxı kúshli hám gózzal adam obrazın jaratıwǵa imtılgan. Miron tárepinen dóretilgen shıǵarmanıń kúshli háreketine qaramastan, súwretlegen figura monumentallıq teń salmaqlı kóriniske iye. Ulıwma klassikalıq músinshiliktegi sıyaqlı «Disk ılaqtırwshı» statuyasındaǵı háreket quramalılıǵına qaramastan, statuyanıń obrazlıq baylıǵın tolıq kóriwge múmkinshilik jaratatuǵın birden bir dıqqat orayı saqlanıp qalǵan.

Bunday halattı term muzeyindegi Disk ılaqtırwshı statuyasında da (b.e.sh. 450 jj. aralıǵı, grek qolalı tıp nusqasınıń Rim mramorlı nusqası mısasında kóriwge boladı) dóretilgen. Bunıń birewi qudaydı, al ekinshisi sportshını sáwlelendirse de, onıń ekewi de bir funktsiyanı atqaradı. Atletlerdiń statuyasında da sonday mánis bolsa da, olar joqarı jetiskenliktiń tımsalı boldı.

Mironniń jumıslarınan saqlanıp qalǵan nusqalar: «Afina hám Marsiy», giddiman ótirǵan Gerakldı súwretlegen statuya (b.e.sh. 460 j.), «Afina» (b.e.sh. V á. ortası) hám t.b.

Grek kórkem óneriniń áhmiyetli bólegi bolǵan gúze súwretshiligi de usı dáwirde tez pát penen rawajlangan. Qızıl figuralı texnika oraylıq orındı iyelep,

qara figuralı gúze súwretshilik texnikasın sığıp shıǵardı. Bul dáwir gúze súwretshiligi kólem hám háreketti, rakurstıń hár qıylı kórinislerin, adam denesiniń tábiyǵıy hám erkin úsh ólshemde modellestiriwin realizm texnikası tiykarında jetilistirdi.

Qızıl figuralı gúze súwretshiliktiń ustaları adamnıń denesin haqıyqıy konkret kórniste dóretiw menen bir qatarda jańa quramalı realistlik kompozitsiyanı diziw usılların da islep shıqtı.

Bul dáwir belgili ustalarınń biri Afinada islengen Evfroniy, Duris, Brig hám t.b. bolǵan. Bulardıń dóretiwshiliginiń tiykarı tábiyǵıy real kórnislerdi jaratıw edi.

JOQARI KLASSIKA DÁWIRINIŇ KÓRKEM ÓNERI **(b.e.sh. 450 – 410 jj.)**

B.e.sh. V ásirdiň ekinshi yarımı kórkem ónerdiň gúlleñiw waqıtı bolıp esaplanadı. Bul waqıt basqıştı joqarı klassika dáwiri dep ataladı. Joqarı klassika kórkem ónerinde jetekshi roldi siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan joqarı dárejede rawajlangan Afina qalası atqargan. Afina basqa polisler ushın kórkem óner úlğisi bolgan. Bul qalada kóplegen jergilikli hám kelgindi arxitektor, súwretshi, músınshi hám qızıl figuralı gúze súwretshileri islegen.

B.e.sh. V ásirdiň úshinshi shereginde arxitektura adamnıń tábiyat ústinen sanalı erk jeńisi mánisinde kórkem ónerde áhmiyetli orındı iyelegen. Tek qalalarda emes, al jabayı tábiyat qoynında yamasa qumlıq teńiz boylarında anıq hám qatań túrdegi arxitekturalıq qurılmalar qorshap turğan ortalıqtıń ústinen xúkimliq etken hám úylesimli tártip dúzilisti quragan. Mısalı, Suniy ústinde, Afinadan 40 km alıslıǵında teńizge uzak kirip turğan Attikanıń shıǵıs jerinde b.e.sh. 430 jılı teńiz qudayı Poseydonga arnap qurılǵan shirkew, Elladanıń birinshi qalası sıpatında áhmiyetliligi menen óz teńiz xúkimranlıǵın tastıyıqlagan [II. 38, 99-101].

Arxitektralıq jańa pikirler tek bólek imaratlardı dóretiwinde ǵana emes, al qala qurılısında da óziniń ayqın kórinislerin taptı. Perikl dáwirinde qalalar bir qalıpte tártiplestirip joba boyınsha qurılǵan. Solay etip, Afinanıń Pirey sawda gavanı usı tiykarında jobalastırılǵan hám qurılǵan.

Ayyemgi greklerdiń basqa qalalarına qaraǵanda Pereyada tas tóselgen kósheleriniń enleri bir bolǵan hám bir birine qatań parallel tárizinde jaylasqan; tuwrı múyesh jobada olardı kelte hám ensiz kósheler kesesine kesip ótken. Qalanı tártiplestiriw hám jobalastırıw (b.e.sh. 446 j.) Kishi Aziyanıń Milet qalasınan shıqqan arxitektor Gippodam tárepinen islengen. Ioniyanıń qalaların urıs waqıtında persler tárepinen buzǵınlıqqa túsıw arxitektorlardıń aldına jańa wazıypalardı, qalanı bir joybar tiykarında qayta tiklewdi koyǵan. Usı jerde

arxitektura tariyxında birinshi márte qalanı bir ulıwma joybarda qurıw tájiriybesi payda boladı. Arxitektor Gippodam da óz dóretiwshiliginde usı tájiriybege súyengen. Pirey sıyaqlı bul jerde de jobanıń tiykarǵı elementı qalanı kvartallarǵa bóliw bolǵan. Bunnan basqa ózgesheligi kóshelerdi jobalastırǵanda jerdin relef ózgesheligine hám shamaldıń esiwine úlken itibar qaratqan. Qala jobasında tiykarǵı jámiyetlik imaratlardıń jayǵasıw jeri de erteden belgilengen. Pireydiń turaq jayları biyik etip qurılmaǵan, olardıń kóshege qaraǵan diywalı terezellersiz bolǵan, al jaydıń orayında arqa tárepinde jaylarǵa kiriw awızı aldında portigi bar sharbaq jaylasqan. Bunday turaq jaylar kóbinese bir joybar tiykarında qurılǵan: buǵan sebep b.e.sh. V ásirde poliste jasaǵan xalqtıń baylıq tensizligi bolmaǵan.

Afina qalasında Perikl dáwirinde de imaratlar eski, tártipsiz qala jobası tiykarında qurılǵan. Qalada kóplegen taza qurılmalar payda bolǵan: saya hám jawın-shashımnan saqlaytuǵın bastırmalı portikler (stoi), baylardın baların filosofiya hám ádebiyatqa oqıtatuǵın gimnasiya – mektepleri, gimnastika mashǵúlatlardı ótkeretuǵın palestra imaratları hám t.b. Bul jámiyetlik qurılımlardıń diywalları monumental súwretshilik shıǵarmaları menen bezelgen. Misalı, Poykile stoi («Pestroy» stoi) diywalları b.e.sh. V ásirde belgili suwretshisi Polignottıń Troya urısı, mifologik hám tariyxıy saxnalarǵa baǵıshlangan dóretpeleri menen qaplangan edi. Bul imaratlar xalqtıń kelisimi menen olardıń hár qıylı mútajligi ushın qurılǵan. Afina puqaraları jámiyetlik arxitekturadan keń paydalanǵan.

Perikl dáwiriniń tiykarǵı qurılısı qala hám onıń átirapı ústinen xúkimshilik etip turǵan Afina akropoldıń jańa ansambili. Akropol Persiya basqınshılıǵı dáwirinde qıyratılǵan, onnan saqlanıp qalǵan jaylardıń hám músinlerdiń qaldıqları, úyindi retinde, sahnatıǵın jańa komplekske irge tasların qoyıw ushın biyikletken. B.e.sh. V ásirdiń úshinshi shereginde jańa imaratlar –

Parfenon, Propilei, Kanatsız Jeńis qudayına arnalǵan shirkewler qurıldı. Akropol ansambilin tolıǵı menen juwmaqlastıratuǵın Erexteyon imaratı keyingi Peloponnes urısı waqıtında qurıldı.

Solay etip Afina xalqınıń ibadatxanaları hám eń tiykargısı Parfenon Akropol tóreshiginde jaylasqan. Bul jerde Afina qalasınıń ǵáziynesı saqlanǵan, Akropolge kiriw awızı wazıypasın atqaratuǵın Propilei imaratında kitapxana hám súwretshilik galereyası (pinakoteka) jayǵasqan. Akropol átrapında jerdiń ónimdarlıǵı menen baylanıshı Dionisiy qudayınıń meresimlerine xalq dramalıq kórsetiwlerge jıynalǵan. Akropoldiń tóbesi jalpaq, tik jar tóbeshegi onıń ústine jaylasqan imaratlar ushın tas tırnaq xızmetin atqarǵan [II. 17, 222-224].

Arxitekturanıń tábiyat penen baylanısı grek kórkem óneriniń tiykargı belgisi. Ol klassika dáwiriniń gúlleniw waqıtında óziniń dawamshısınıń sáwleleniwini taptı. Grek arxitektorları óz qurılımları ushın hár tárepleme kolay jerlerdi tanlap biletuǵın edi. Shirkewler jar taslı tumsıq jaǵalıqlarına, tóreshikler baslarına, eki taw dizbeginiń qosılǵan jerlerine, taw janbawırlarınıń tegis maydanshalarına qurılǵan.

Bul printsip tolıǵı menen anıq Akropol ansamblinde ashılǵan. Perikl dáwirinde Akropol jobası hám qurılısı qısqa waqıt ishinde belgili músinshi Fidiydiń ulıwma basshılıǵı astında islendi. Erexteyon shirkewinen (b.e.sh. 406 j. qurılıp tamamlanǵan) basqa imaratlar b.e.sh. 449 – 421 jj. aralıǵında qurılǵan. Jańa qurılǵan Akropol kompleksi Afinanıń teńiz mámleketiniń ullılıǵın hám joqarı basqısha turǵan grek qul iyelewshilik demokratiyanıń aldınǵı ideyaları menen bir qatarda Greciya tariyxında birinshi máretebe ulıwma ellinlik birlesiw ideyasın ayqın sáwlelendirgen. Bul jerde «Elladanıń júregi bolǵan Afina qalası» tuwralı Perikldiń aytqan sózlerin mısál etiw orınlı: «Biz erkeletilmegen danalıqtı hám kerbazlanbaǵan gózzallıqtı súyemiz».

Akropol jobasınıń tiykarın saltanatlı meresim jurislerin esapqa alǵan halda túsniwge boladı. Úlken Panafiney bayramı (bul bayramda qala-mámleket atınan afinalı qızlar Afina hayal-qudayǵa toqılǵan peplostı inam etken) kúni meresimge qatnasqan adamlar Akropol kompleksine batis tárepinen kirip kelgen. Aldın ala jol joqarı saltanatlı kiriw awızına Propileyǵa (b.e.sh. 437 – 432 jj., arxitektor Mnesikl tárepinen qurılǵan) qaray alıp kelgen. Qalaǵa qarap turǵan Propileyanın doriylik sútın dizbeziniń eki tárepi teń bolmaǵan biraq soǵan qaramastan eki tárepti tenlestirgen imarat kanatları jayǵastırılǵan. Onıń shep tárepi úlken ólshemde bolǵanı menen qurılmanıń oń kanatı jaqta kishi formaǵa iye Nika Apterosqa (Kanatsız Jeńis quday obrazı – Afina qalasınan ushıp ketpew ushın kanatsız etip dóretilgen) arnap salınǵan shirkew jaylasqan hám óz salmaǵı menen kompozitsiyanı tenlestirgen.

Bul kishi hám anıq formada qurılǵan shirkew b.e.sh. 449 – 421 jj. aralığında arxitektor Kallikrat tárepinen dóretilgen. Akropoldin basqa qurılımlarına qaraǵanda tawlıqtın tómengi bóleginde jaylasqan bul imarat meresimge qatnasqan adamlardı birinshi bolıp kutıp alǵan. Diywaldıń hár tárepine jaylastırılǵan tórt ioniylik sútın amfiprostil formada qurılǵan imaratqa táqábbil tiykarında payda bolǵan anıq gózzal obrazdı inam etken.

Propilei joybarında da Nika Apteros shirkewi sıyaqlı Akropol tóbesheliginiń oyılı biyiklerinen sheberlik penen paydalangan. Propilei imaratınan otkennen keyin saltanatlı júris eńli maydanǵa shıqqan. Akropol maydanında Propilei, Parfenon hám Erehteyon shirkewi aralığında Afina Promaxostıń («Jawınger hayal») giddiman (biyikligi 7 m), qoladan, b.e.sh. V ásirdiń ortalarında Fidiy tárepinen dóretilgen statuyası turǵan. Keyin bayram júrisi Parfenonnıń arqa sútın dizbesin boylap, onıń shıǵıs, bas fasadına qaray dawam etken.

Parfenondı arxitektorlar Iktin hám Kallikrat, b.e.sh. 447 – 438 jj. aralığında qurǵan. Músinshilik jumısların Fidiy hám onıń járdemshileri b.e.sh. 432 j. shekem dawam etken. Parfenonnıń ulıwma ólshemi 31 x 70 m, sútinlerdiń biyikligi – 10,5 m, al sútinlerdiń sanı 8:17 bolǵan.

Parfenon alıńǵan tórt múyesh formaǵa iye mramor taslarınan kurgan texnikasında órilip qurılǵan. Erte doriylik shirkewge qaraǵanda Parfenon sútinleri jiyi qoyılǵan, sol sebepli antablement jenillengen. Kózge sezilmeytuǵın kurvaturlar (stilobat hám antablementinń gorizontal qıysıqlıǵı) hám jayǵa qaray sútinlerdin iyliwi geometriyalıq kurgaq element tilinen saqlap, arxitekturalıq obrazǵa ájayıp kúta áhmiyetli hám úylesimli sáykeslengen baǵıshlaydı. Imarat elementleriniń geometriyalıq anıqsızlıǵı arxitektorlar tárepinen qatań turde esap tiykarında islengen. Sebebi, frontondı kóterip turǵan oraylıq fasad bólegi sırttan qaraǵanda sútinler hám stilobat ústin úlken salmak penen basıp turǵanday bolıp kórinedi. Bul optikalıq effektin ózgertiw maqsetinde klassika dáwiriniń arxitektorları stilobat hám shirkewdin basqa da gorizontal elementlerin joqarı qaray kıysaytıp qurǵan. Anıq hám tártip tiykarında qurılǵan peripter imaratlardı gózzal úylesimin dóretiwi maqsetinde ustalar taǵı bir neshe optikalıq dúzetiwler kiritken [II. 26, 77-79].

Parfenon qurılısında paydalangan materialdın bahalıǵınan kelip shıǵıp arxitektorlar imaratın konstruktiv elementleriniń ele de tásirli etiw maqsetinde, fronton hám metoplarda músinlerdin anıq kóriniw ushın reńli fonnan paydalangan. Solay etip antablement gorizontal elementleri, fronton hám metoplardın fonları ushın arxitektorlar qızıl reńnen, al triglif hám antablementin vertikalı ushın kók reńnen paydalangan. Imaratın saltanatlı xarakterin ele de joqarı qoteriw ushın ustalar ensiz altın jalatılǵan sızıqlardı kiritken.

Parfenon tiykarınan dorikalık order sistemasında qurılğan, biraq ayırım elementleri ioniylik orderden alınğan. Klassika dáwiri arxitektórları óz dóretiwshiliginde eki order baǵdardıń dástúrlerin birlestiriwge háreket etken. Parfenon grek klassika dáwiriniń hám ulıwma arxitektura tariyxınıń eń joqarı hám jetiliske tabıslarınıń biri bolıp esaplanadı.

Parfenon ájayıp músinshilik dóretpeleri menen bay bezelgen. Bul kóplegen biraq biziń waqıtımızǵa az sanda jetip kelgen statuya hám relief shıǵarmaları músinshi Fidiy tárepinen islegengen yamasa basqarılğan. Fidiydıń eń belgili dóretpeleriniń biri naosta qoyılğan 12 m Afina statuyası. Ulıwma Akropol ushın Fidiy Afinanıń úsh statuyasın dóretken. Eń birinshisi b.e.sh. V ásirdeń ekinshi shereginde marafon jeńisiniń tabısı qarǵısına Akropol maydanına ornatılğan Afina Promaxos bolğan. Ekinshi dóretpa Afina Lemniya (yaǵnıy Lemnoslı) ólshemleri jaqtan kishilew etip dóretilgen. Úshinshisi, Afina Parfenos (yaǵnıy Afina qız) b.e.sh. V ásirdeń 40 jj. islegen hám b.e.sh. 438 jılları shirkewde ornatılğan.

Afina Promaxos («Jawınger hayal») statuyası tolıq qurallanğan halda súwretlegen, ol húkimranlıq etken qalanı joqarıdan baqlap, hár qıylı káwiplerden qorgaǵan. Bul obrazdı músinshi átirapındaǵı tábiyat hám arxitektura kórnisleri menen tıǵız baylanısta dóretken. Afina Lemniyanıń músinini biziń waqıtımızǵa shekem rimlik nusqada (Drezden muzeyi) jetip kelgen. Bul shıǵarma klassika dáwiriniń músinshilik aldında koyǵan wazıypanıń ayqın kórnisi: monumentalıqtı hám konkret turmıshlıq haqıyqatlıqtı kórkem obrazda jaratıw. Afina Parfenos Fidiydıń sońǵı jumslarınan. Bul saltanatlı obraz diniy xarakterge iye, sol sebepli bul shıǵarmaǵa simvolikalıq elementler kirgizilgen: Afinanıń ayaǵı astında jılan denesi, al on qolında Jeńis obrazınıń figurası. Sheńber formadaǵı Afinanıń qalqanı háreketke hám turmıs haqıyqatlıǵına tolı, greklerdeń amazonkalar menen gúresiw kórinistegi saxnanı sáwlelendiredi.

Fidiy shıǵarmaların kórgen adamlardıń jazıwlarına qaraǵanda diniy xarakterde isleniw kerek bolǵan statuyalar, Fidiy tárepinen joqarı adamıylik tiykarında dóretilgen.

Fidiy dóretiwshiligi hám ulıwma klassika dáwiriniń músınshiligi tuwralı, jaqsı saqlanıp qalmaǵan, biraq biziń waqıtımızǵa shekem jetip kelgen, Parfenondı bezep turǵan músınler hám relefler tiykarında pikir juritiwimizge boladı.

Parfenon músınleriniń jaqsı saqlanbay qalıwı grek táriyxı menen baylanıslı. Bir neshe mártebe xristian shirkewge, keyin ala musırman meshitke aylandırılǵan Parfenon imaratı XVII ásirdeń aqırına shekem saqlanıp kelgen. 1687 jılı Afınaǵa venetsiyalı kemelerdeń (flot) bomba taslawı nátiyjesinde Parfenon (usı waqıtta Parfenonda túrklar porox saqlaǵan) partlangan. Keyin ala XIX ásirdeń basında qalǵan statuyalardı inglis elshisi lord Elgin Londonda alıp ketken.

Argostan shıqqan, Fidiydeń zamanlası, Poliklet b.e.sh. V ásirdeń ortası – V ásirdeń úshinshi sheregi aralıǵında dóretken.

Poliklet dóretiwshiligi argos-sikion mektebi menen baylanıslı bolǵan. Sol sebepli músinde quramalı háreketti kórisetiw Poliklettiń maqsetine kirmegen. Ol óz shıǵarmalarında («Dorifor») eski dástúr menen baylanıslı qatań hám qaharman, sadıq puqara obrazın jaratıwǵa hákeret etken. Omiriniń aqırında Poliklet qatań qaǵıyda tiykarlarınan ketip, Attika ustalarınıń dóretpeleri menen jaqınlasıp ketken. Onıń «Diadumen» dep atalǵan shıǵaması b.e.sh. 420 j. dóretilgen hám «Dorifor» statuyasınan ayrılıp turadı. Bul obraz jarasıqlı sáykeslik, jeńil háreket hám úlken ruwxlanıwshılıǵı menen ayırıqsha kózge túsedı.

Keleshekte skulpturanıń rawajlanıwına Poliklet tárepinen dórelgen Dorifor statuyası úlken tásirin tiygizdi. Matematikalıq nızamlar menen janlı tábiyattı túsindiriw hám ańlatıwǵa umtılw grek kóz-qarasları revolyutsiyası ushın tán boldı. Polikletten keyin basqa da músınshiler keleshek hám rakurslar haqqında traktatlar (ilimiy shıǵarmalar) jazdı. Haqıyqıy turmıstan jaralǵan adamnıń ulıwmalastırılǵan

obrazın teoriyalıq jol menen tiykarlawğa háreket ete otırıp Poliklet «Kanon» shıǵarmasını dóretti. Adam denesiniń ideal ólshemleri da matematikalıq jaqtan qatan esapqa alındı. Tártip – intizam, ólshew, sáykes, minsizlik hám naǵıstı bildiriwshi grek túsiniikleri tek ǵana bir kosmosqa tiykarlangan.

Joqarı klassika dáwiriniń gúze súwretshiligi monumental jivopis hám músınshilik penen tıǵız baylanısta rawajlangan. Ásirdiń basında tabılǵan realistlik baslamalar joqarı klassika dawirinde óz rawajlanıwın dawam etken. B.e.sh. V ásirdiń ortalarında gúze súwretshileri dóretken qaharmanlarına say tek ǵana háreketlerin kórsetip qalmastan, olardıń ruwxıy awhalın sáwlelendiriwge de erisken [II. 14, 13-18].

B.e.sh. V ásirdiń aqırına kelip gúze súwretshiligi kórkemlik jaqtan tómenelep barǵan. Idıstaǵı kóplegen súwretler dekorativlik tiykarında islengen hám naǵıslıq elementler birinshi orınǵa shıǵa baslaǵan. Áste-ákırınlıq penen joqarı kórkem óner sapasız ónermentshilikke aylanıp barǵan.

Biziń dáwirimizge jetip kelmegen jivopis áyyemgi ádebiy derekler boyınsha músınshilik sıyaqlı monumental xarakterge iye hám arxitektura menen tıǵız baylanısta bolǵan. Bul súwretler kóbinese freska texnikasında dóretilgen, biraq ayırım waqıtları jelim hám aq mım tiykarında islengen boyawlardan paydalanǵan.

Reńli súwretshilik kórkem ónerde áhmiyetli orınǵa iye bolǵan hám bul tarawında islegen ustalar músınshi, ádebiyatshı, arxitektorlar sıyaqlı jámiyetlik abırayǵa iye bolǵan.

SONĞI KLASSIKA DÁWIRI KÓRKEM ÓNERI **(Peloponnes urısınan baslap Makedoniya mámleketiniń payda bolıwına shekem).**

Áyyemgi grek kórkem óneri ushın b.e.sh. IV ásir áhmiyetli basqısh bolıp esaplanadı. Joqarı klassika dáwiriniń dástúrleri jańa tariyxıy shariyatta qayta ózlestirildi.

Qul iyelewshiliktiń ósiwi, úlken baylıqtıń az adamlardıń qollarında toplanıwı b.e.sh. V ásirdiń ekinshi yarımınan baslap erkin miynetin rawajlanıwına tosqınlıq ete basladı hám daǵdarısqa alıp keldi.

Peloponnes urısı qul iyelewshilik poslislerdiń daǵdarısqa ushırawınıń birinshi keskinlesken belgileri boldı. Bul sebepler grek polisleriniń ayrımlarında erkin puqaralardıń hám qullardıń kóterislerine alıp keldi.

Sonıń menen bir qatarda sawda satıqtıń keneyiwi, polislerdiń arasındaǵı qarama-qarsılıqlar, xalıq arasındaǵı kóterisler birlesken kúshli mámleket dizimi kereklegen júzege alıp shıǵadı. Daǵdarıstan shıǵıw jolların izleniwinde iri quliyewshiler arasında qatań gúreske aylanadı.

Ásirdiń ortalarında qul iyelewishi demokratiya sistemasına qarsı qul iyelewshilerdi, iri sawdagerlerdi birlestirgen siyasiy baǵdar payda boladı, onıń tiykarǵı kúshleri óziniń iseminlerin sırtqı áskeriy kúshler menen baylanıstırǵan. Olardıń oyı boyınsha áskeriy kúshten paydalanıw jolı menen grek polislerin birlestiriw múmkinshiliginen paylanǵan halda jarlı xalıqtıń kóterisleriń basıw menen bir qatarda áskeriy sawash shólkemlestirip Shıǵısqa qaray urısı baslaw kerek dep esaplaǵan. Bunday ekonomikalıq jaqtan tómén biraq haqıyqıy áskeriy kúshke iye mámleket Makedoniya bolǵan. Makedoniya tárepinen grek polislerdi baǵındırıw grek tariyxında klassika dáwiri basqıshınıń aqırına keliwine alıp keldi.

Usı ózgerisler nátiyjesinde polistıń erkin puqara tiykarları da joǵalıp bardı. Aldıńǵı adamlardıń sana-seziminde jańadan quramalı jámiyetlik turmısqa

baylanisli kóz-qaraslar payda boldı. B.e.sh. IV á. materializm hám idealizm, mistika hám ilimiy bilimlerdiń usılları, siyasiy ózgerisler menen jeke adamnıń dúnyası arasındagı gúresler keskinlesip ketti.

Jámiyetlik turmıstıń ózgeriwı óz nátiyjesinde antika realizmniń ózgeriwine alıp keldi. Arxitektura dástúriy klassikalıq baǵdardan basqa da jańa máselelerdi sheshiw jolların izlep basladı. Kórkem ónerdiń maqseti de ózgerdi, aldınǵı dáwirlerde onıń dástúrleri ulıwma polistın tiykarınan kelip shıqqan bolsa, endi ol jeke adamnıń qızıǵıwshılıǵın hám mıtajlıǵın esapqa alǵan.

B.e.sh. IV ásirde Skopas, Praksitel, Lisipp hám t.b. belgili ustalardıń dóretiwshiligi adamnıń ishki ruwxıy dúnyasın ashıwǵa qaratılǵan. Bul baǵdarlar barlıq kórkem óner túrlerinde óz sáwleleniwın taptı, ásirese, ádebiyat hám dramaturgiyada [II. 9, 11-14].

Sońǵı klassika kórkem óner dáwiriniń jámiyetlik rawajlanıw ózgesheliklerin esapqa alǵan halda anıq eki basqıshqa bóliwge boladı. Ásirniń ústten eki bólegi ele tıǵız organikalıq tiykarında joqarı klassika dástúrleri menen baylanisli. Al b.e.sh. IV á. sońǵı jılları jámiyet tárepinen jańa maqsetler koyıwı sebepli kórkem ónerde keskin burılıstı kóriwimizge boladı. Bul jılları realizm menen realizmge qarsı kórkem baǵdarlardıń gúresin, saqlanıp qalǵan esteliklerdi izertlew nátiyjesinde aytıwımızǵa boladı.

B.e.sh. IV ásirde bir qatar kórkem jetiskenliklerge eristi. Ásirniń basında ekonomikalıq hám jámiyetlik daǵdarıs bolıw sebepli arxitekturanıń rawajlanıwı da toqtanqrap qaldı. Biraq bunday jaǵday Greciyanıń barlıq jerlerinde teń bolǵanı joq. Eń qıyın jaǵdayǵa Peloponnes urısında jenilgen Afına qalası tústi. Peloponnestıń ózinde bolsa qurılıs toqtamastan dawam etti. Ásirniń ekinshi yarımında greklerge tiyisli Kishi Aziya aymaǵında kóplegen arxitekturalıq estelikler qurıldı.

B.e.sh. IV ásirde arxitekturalıq joqarı klassika dáwiriniń order sisteması óz rawajlanıwın dawam etken, biraq ótken waqıtqa qaraǵanda óziniń xarakteri menen ayırılıp turǵan. Qurılısta kóbirek teatr, palestra, gimnasiy, jámiyetlik jıynalıslarǵa mólshlestirilgen bastırmalı imaratlar (bulevteriy) hám t.b. arxitekturalıq jay túrleri boy tikledi. Usı imaratlar qatarında jeke adamdı yaǵnıy patshanı ulıǵlaytuǵın qurılımlar da payda boldı. Mısalı, Kariy patshası Mavsoldıń mavzoleyi (Galikarnastaǵı Mavzoley) yamasa Makedoniya patshası Filippın grek polisleri ústinen erisken jenisine baǵışlangan Olimpiyadaǵı Filippayon qurılımları.

Eń birinshi joqarı klassika dástúrinde qurılǵan imaratlardıń biri b.e.sh. 394 j. órteniwidin keyin qayta tiklengen Peloponnestegi Afina shirkew boladı. Jaydın ózi hám onı bezep turǵan músinleri Skopas tárepinen islengen. Bul shirkewde úsh order sistemasına tiyisli sútinlerden paydalangan – doriylik, ioniylik hám korinfliklik. Korinflik order naostı bezep turǵan hám sútinler diywaldan yarım formada shıǵıp turǵan. Bul imarat arxitekturalıq dekorı menen ayrıqsha kózge túsedi.

B.e.sh. IV ásirde Epidavrdıǵı Asklepiyge baǵışlanıp qurılǵan arxitekturalıq ansambl kóplegen ózgesheliklerge iye. Ansambldin oraylıq ornın shıpaker-quday Asklepiy shirkewi iyelegen, biraq bul komplekstin eń ájayıp qurılıması Kishi Poliklet tárepinen dóretilgen teatr imaratı bolǵan. Basqa teatr qurılımları sıyaqlı bul arxitekturalıq estelikte de tamashagóy otırǵışlar, teksheme tekshe orınlasqan. Teatr 52 tastan islengen qatarǵa iye bolǵan hám bir waqıttın ózinde 10 mın adam imarat ishine sıyǵan. Qatarlar ortada jaylasqan saxna-maydanshanı qorshap turǵan. Tamashagóylerdin otırǵışlarına qarama qarsı skena (grek tilinen – shatır; basta kishi razmerdegi shatır, keyin ala quramalı eki kabatlı imarat; akterlardıń tayarlanıw ornı) jayǵastırılǵan. Skenanın ishki tárepinen saxnaǵa qaray bir neshe jolaqsha bolǵan. Epidavrdıǵı skena jolaqshası ioniylik

order menen bezelgen prostsenumğa (orxestradan joqarıraq jayǵastırılǵan tastan islengen kishi maydansha, bólek saxna kórinisleri ushın) iye edi. Imarat kórinisi átiriptaǵı tábiyat penen uyǵınlasqan birlikti jaratadı.

Greciyanıń Kishi Aziya aymaǵında rawajlangan arxitektura kóplegen ózgesheliklerge iye. Imaratlar dábedeli kórinislerge iye bolǵan. Qurılǵan arxitektura estelikleri klassika dástúrinen alıslap ketken. Mısalı, b.e.sh. IV á. qurılǵan Efestegi Artemida hám Sardadaǵı Artemida shirkewleri.

Kishi Aziya arxitekturasınıń ózgesheligi b.e.sh. 353 j. arxitektorlar Pifey hám Satir tárepinen Persiyanıń Kariy provintsiyasınıń patshası Mavsolǵa arnap qurılǵan mavzoleyde ayqın kórinedi. Mavzoley óziniń úylesimlilik menen emes, al dábedeli úlkenligi hám bay bezewleri menen kózge túsken. Imaratnıń biyqligi 40 – 50 m. Qurılmanıń jobası quramalı bolıp, onda Kishi Aziyaǵa tán dástúrler grek order sisteması menen uyǵınlasıp ketken. XV ásirde mavzoley buzılǵan, sol sebepli bugingi kúni imarattı anıq qayta tiyklewdiń múmkinshiligi joq.

Bul dáwir realistlik jenisleriniń teoriyalıq ulıwmalasıwı Aristoteldiń estetikası tiykarında bolǵan. Aristoteldiń estetikalıq pikirlerinde sońǵı klassikanıń realizm baǵdarı izbe-izlikte tolıǵı menen óz negizlerin taptı.

B.e.sh. IV ásirde tiyisli músınler bugingi kúnge Rim nuskalarında jetip kelgen. Músınshilikte basqa kórkem óner túrleri sıyaqlı bir topar ustalar rásmiy túrde joqarı klassikalıq dástúr tiykarında óz dóretpelerinde tek ǵana sırtqı kórinisti jaratıwı menen kózge túsken. Bul kórkem baǵdar músınshileri Kefisodot, Timofey, Briaksis, Leoxar usı dáwir músınshiliktiń tiykarǵı xarakterin belgilep berdi.

Músınshiliktiń ekinshi kórkem baǵdar ustaları realizm tiykarında dóretken. Belgili músınshiler Skopas, Praksitel hám Lisipp kóplegen joqarı dárejedegi shıǵarmalardı jaratqan.

B.e.sh. IV ásirniń birinshi yarımınıń belgili iri ustalarınń biri Skopas bolǵan. Onıń dóretiwshiliginde zamannıń keskin qarama-qarsılıqları óziniń kórkem sáwleleniwın taptı. Usta Peloponnes hám Attika kórkem óner mektepleriniń dástúrleri menen baylanıslı bolǵan hám óz shıǵarmaların monumental-kaharman obrazlardı jaratıwǵa qaratqan. Skopas dóretpeleri mazmunlıǵı hám turmıslıq real kúshi menen ajıralıp turadı.

Joqarı klassika kórkem óner qaharmanları sıyaqlı Spopastıń dóretken obrazları kúshliligi, adam ishki dúnyasınıń shıraylılıǵı hám adamgershilik isenim menen kózge túsedi. Biraq ótken ásirlerlerden ayırmashılıǵı sáwlelengen obrazlardıń ruwxıy dramalıq kernew. Dóretpeniń dramalıq tiykarınıń basımılıǵı klassikaǵa tán úylesimli anıqlıǵın joqqa shıǵaradı.

Klassika ustalarınń ishinde Skopas birinshilerden mramor materialınan paydalanıp baslaǵan [II. 16. 97-99].

Greciya kórkem óneriniń rawajlanıwında Skopas sıyaqlı belgili iz qaldırǵan zamanlası attikalıq usta Praksitel bolǵan. Biraq Skopastıń obrazlarına qaraǵanda Praksitel dóretken qaharmanları úylesimli tınısh oyshılıqta sáwlelengen.

Praksiteldiń belgili jumıslarınıń biri «Dem alıp atırǵan satır» (b.e.sh. 350 j.). Gózzal jas obraz terekke súyengen halda kórsetilgen. Iynine kiylgen qaraqal teri jigittiń denesin ele de janlı etip súwretleydi. Onı qolındaǵı jańa ǵana shertilgen fleyta ásbabı bul obrazdı tolıǵı menen sáwlelendiriwge qaratılǵan.

Praksiteldiń sheberligi tolıǵı menen «Gódek Dionisiy menen dem alıp atırǵan Germes» hám «Knidlı Afrodita» shıǵarmalarında ashıldı.

Skopas hám Praksiteldiń dóretiwshiliginde b.e.sh. IV á. kórkem óneridiń aldında turǵan wazıypalar óziniń ayqın kórinislerin taptı. Bul ustalardıń jańalıq xarakterge iye óneri ele joqarı klassika dáwiri dástúriy tiykarları menen tıǵız baylanıslı.

Bul jılları Makedoniya polistıń iri qul iyelewshiler tárepinen qollap quatlangan halda Greciyada ústemlik ete basladı. Demokratiya tárepdarları jenildi. B.e.sh. IV á. sońǵı on jıllıqlar Iskender Zulkarnaynnıń (Aleksandr Makedonskiy) Shıǵısqa (b.e.sh. 334 – 325 jj.) qaray júrisleri úlken jeńislerge alıp keledi hám tariyxta jańa antikalıq basqıstı – ellinizm dáwiriniń ashıp beredi.

Bul ózgerislerdiń barlıǵı kórkem ónerde eski dástúrlerdıń joq bolıwı menen bir qatarda jańa realistlik baǵdarlardıń bekkem ayaqqa turıw menen baylanıslı.

Realizm tiykarları menen birgelikte bir neshe basqa da kórkem dástúrler óz rawajlanıwın dawam etken. Mısalı, dekorativlik basımın Timofey, Briaksis hám Leoxar tárepinen Galikarnas mavzoleyi ushın islengen releflerde ayqın kóriwimizge boladı.

Leoxardıń shıǵarmalarınń ishinde bir neshe ásirler dawamında «Belvederiyalı Apollon» grek klassika kórkem óneriniń eń joqarı sapalıǵınıń korsetkishi bolǵan.

Bul dáwirdegi realizm baǵdarınıń belgili ustalarınń biri Lisipp edi. Onıń dóretiwshiligi Skopas hám Praksiteldiń kórkem mirasxorlıǵı menen tıǵız baylanıslı bolǵan. Lisipp joqarı klassika dáwiri ustaları sıyaqlı óz shıǵarmalarında adamnıń jeke ishki dúnyasın kórsetiwge háreket etken. Biraq ótken ásir músinshilerine qaraǵanda Lisipp ideal turmıstan alıs gózzal kórinisti emes, al jámiyetlik turmısta aktiv qatnasqan real adam obrazın sáwlelendiriwge óz dóretiwshiligin qaratqan. Ol kóbirek ulıwmalasqan tipikalıq, óz dáwiriniń tiykarǵı belgilerin qamtıǵan obrazdı jaratqan.

Lisipp kóplegen maydanlardı bezegen hám qala ansamblinde erkin orınǵa iye bolǵan monumental músinlerdi dóretken. Olardıń ishinde eń belgilisi

giddiman formada, qoladan islengen 20 m Zevs statuyası. Bunday shıǵarmalardıń dóretiliwi tek ǵana kórkem ónerdiń dábdebeli obrazlardı jaratıw emes, al injenerlik hám matematikalıq bilimlerdin ósiwi menen da baylanıslı bolǵan.

Lisipptiń dóretiwshiligi haqqında kóplegen Rim nuskalarında saqlanıp qalǵan shıǵarmalar tiykarında pikir juritiwge boladı.

B.e.sh. V á. sońǵı klassika dáwiri kórkem ónerinde reńli súwretshilik realizm dástúrleri tiykarında rawajlangan.

Bul waqıt iri súwretshilerinıń biri Nikiy bolǵan, onıń dóretiwshiligin joqarı úlgi retinde Praksitel mısál etken. Biraq Nikiydiń shıǵarmaları biziń zamanımızǵa shekem jetip kelmegen. Pompeya qalasında tabılǵan diwal rospisleri Nikiydiń syujetlerin hám kompozitsiya sheshimin tolıǵı menen sáwlelendirmese de, ulıwma onıń dóretiwshiligi haqqında túsiniq beredi.

B.e.sh. IV ásirde monumentallıq reńli súwretshilik te keń tarqalǵan. Saqlanıp qalǵan jazba estelikler tiykarında monumentallıq súwretshilik basqa kórkem óner túrleri sıyaqlı sońǵı klassika dáwirinde joqarı dárejede óz rawajlanıw jolların tapqan, biraq shıǵarmaları saqlanıp qalmaǵanı sebepli oǵan tolıq baha beriwdiń múmkinshiligi jok.

Sońǵı klassika dáwirinde grek qol óner orayları menen bir qatarda Kishi Aziya, Ullı Greciya (Apuliya, Kampanya), Arqa Qara teńiz boyları xalaqlarınıń kórkem qol óner mektepleri de úlken jeńislerge erisken.

Gúze formaları quramalasıp bardı, b.e.sh. V ásirde bahalı, quramalı názik bezew berilgen gúmis gúzelerge uksaǵan ılaydan islengen ıdıslar ushıraydı.

Keramika ustaları figuralı gúzelerdi jaratıp baslaǵan. Mısalı, Kishi Aziyada islengen, músin formasında «Eki Erot penen Afrodita» lekif ıdıslar kóriwmizge boladı.

B.e.sh. IV ásirde metallğa kórkem bezew beriw texnikaları keń tarqaldı. Ayırıqsha qızıǵıwshılıqtı gúmisten islengen hám relief súwretler menen bezelgen ıdılar oyatadı. Mısalı, XVIII á. Antsiodan tabılǵan «Orsini ıdısı». Bul shıǵarmada Orestin sotı súwretlengen. Bunnan basqa Bolgariyadan tabılǵan altın buyımlardı da atap otiwimizge boladı. Sonın menen birge qol óner hám ásirese gúze súwretshilik b.e.sh. IV ásirde tán bolǵan joqarı basqıshlarǵa erise almadı [II. 39, 101-109].

Klassika dáwiriniń kórkem mádeniyatı adamzattın rawajlanıwındaǵı eń ájayıp joqarı basqıshlarınń biri boldı. Bul dáwir shıǵarmalarında birinshi máretebe hár tárepleme úylesimli, fizikalıq hám ruwxıy jaqtan gózzal adam obrazi jaratıldı.

ELLINIZM DÁWIRI KÓRKEM ÓNERI **(b.e.sh. IV-I ásirler)**

Peloponnes sawashında Spartanıń Afinalardıń ústinen jeńiske erisiwi (b.e.sh. 431–404 jj.) tolıq bir dáwirdiń tamamlanǵanlıǵın bildiredi. B.e.sh. 403 jılları demokratiyalıq institutlar qayta tiklendi, biraq Afinalılar siyasattan kewli qalǵanlıqtan bargan sayın mámleket islerine kem qatnasqan, kórkem óner hám filosofiyaǵa kóp dıqqat awdarǵan. Bul grek qalalarınıń – mámleketleriniń sózsiz ázzilengen konfederatsiyasınıń ulıwma tendentsiyası (tek Afinada emes) edi. Qashan bolsa da qońsı ellerdiń birinde júdá ázzi qorǵalatuǵın baylıqlarǵa degen qızıǵıwshılıǵı oyanatuǵınlıǵı anıq edi. Solay da bolsa b.e.sh. 338 jılı Afina Makedoniya patshası Filipp tárepinen basıp alındı. Onıń ájayıp tayarlanǵan áskerleri óz kúshine degen isenimin joǵaltqan, tayarlıqsız birlesken grek armiyasın jeńilǵana tas – talqan etti. B.e.sh. 336 jılı Filipp óliminen keyin onıń balası Aleksandr imperiyaǵa miyrasxorlıq etip, tariyxta birinshi márte grekler shınında da biriktirildi. B.e.sh. IV ásirdiń basları Afina ushın siyasiy hám jámiyetlik turaqsızlıq dáwiri boldı, bul óz gezeginde mádeniy turmıstıń ózgeriwine de tásirin tiygizdi. Eger b.e.sh. V ásirde Afina teatrına qáwip tuwıwına qaramastan mámleket institutta masqaralap, hár qıylı satiralıq komediyalar qoyılǵan bolsa, b.e.sh. 350 – jıllarǵa kelip tereń mánili, turmıstan alınǵan komediyalar qoyıla basladı [II. 7, 4-8].

Adam denesin súwretlewdiń printsipleri de ózgeredi. Praksitel`diń jalańash «Germes» grek músinshiliginiń klassikalıq dáwiri ushın dástúriy túrde sáwlelengen, yaǵnıy dem alıp atırǵan adamnıń turpatı sáwlelengen biraq jańa interpretatsiyada onıń turpatı qosjaqqas hám dińkesi qurıǵan kóriniske iye. Jalańash erkekler statuyasınıń ornına ashıq sezgirlik iyelegen. Bunday tásirleniw mramordı jıltıratıp hám tegislep qayta islew usılı en jayıwı menen kúsheyip ketti. Al gúná qudayı da Dionis statuyasınıń payda bolıwı birinshi Peloponnes sawashi

dáwirindegi erkek obrazınıń idealı menen salıstırǵanda jáne bir biykarlawǵa bolmaytuǵın ózgeriske dálil boldı. Sonday-aq bunnan basqa adam denesiniń gózzallıǵı hayal qızlar statuyalarında da óz sáwleleniwın taptı. Burınları tek kiyingen halda suwretlep kelingen praksitel`diń «Afrodita Knidskaya» statuyası en birinshi belgili hayal qudaylardıń jalańash halındaǵı statuyası bolıp tabıladı. Adam denesiniń proportsiyaları gózzal hám simbatlı bolıp bardı. Eger Poliklet (b.e.sh. 450 jıllar aralıǵı) ideal erkek figurasında bas denede 8 retten az bolmaǵan halda jaylasıwı kerek dese, Lisipp óziniń «Apoksiomena»sı ushın (ózin qumnan tazalap atırǵan jigit) shıraylı hám kelbetli jas jigittiń yaǵnıy aytqanda balanıń obrazın 1 ge 10 qatnasta dóretken. B.e.sh. IV ásirdiń birinshi yarımında kóplegen Afinalılar óz qalasınıń intellektual hám mádeniy atmosferasınıń qatań talqılaydı hám onı júdá buzılǵan dep bahalaydı. Mawasasız sınıshılardıń arasında burınları Afinada ústemlik etken qattı ádep – ikramlıq printsiplerdi jaqlawshı filosof Platon da (b.e.sh. 427 - 348 jj.) bar edi. Platonnıń estetikalıq tálimi úlken áxmiyetke iye. Ol b.e.sh. 400 jıldan keyin grek kórkem ónerinde Afina jámiyetinde tereń úzilisler menen stilistikalıq ózgerisler arasında tıǵız baylanıstı ornattı. Platon birinshilerden bolıp kórkem ónerdi keń túrde mádeniyattı úyrene basladı. Onıń kritikası ótken dáwirdiń mádeniyatın idealizatsiyalaw menen zamanagóy úrp – ádetlerdi úylestiriwi bolıp ótken úzilispelerdiń tereń qarama – qarsılıǵınan derek beredi. Biraq qarama – qarsı kóz – qarastar da boldı. Afinanıń ruwxıy hám mádeniy turmısı Filipp Makedonskiyde úlken tásir qaldırdı hám ol óz qalası Aleksandrge grek filosofi Aristotel`di ustazlıq etiwge shaqıradı. Aristotel` Makedoniya patshalıǵınıń arqa wálayatınan, haslı Frakiyadan shıqqan Platonnıń shákirti edi. Platonnan ózgesheligi ideal dúnya haqqında pikirlewshi Aristotel` real` dúnyanıń sebepli – tergewli baylanısları menen qızıqtı. Ol zárúr effekt ushın Aleksandr Makedonskiy imperiyasında kórkem óner ushın zárúr aqıbetlerge iye ideya – stil`ge ózgerisler kirgiziw múmkin ekenligin túsindi. Ol 13 jıldan aslam (b.e.sh. 323-336 jj.) waqıt basqardı, biraq onıń xarizmatikalıq inámı, áskeriy basshılıq uqıplılıǵı tutas bir

imperiyani dúzdi. Aristotel` onı greklerdi ózindey hurmetlewdi, al varvarlar (jawızlar)ǵa qullar retinde qatnas jasawǵa úyretti. Aleksandr greklerdiń artıqmashılıqlarına sózsiz isenip, barlıq imperiyaǵa grek mádeniyatın engizdi, al provintsiya hám koloniyalardı óziniń ásker basshılarına tapsırdı. Onıń óliminen keyin imperiya úsh úlken patshalıqqa bólinip ketti, olardı burınǵı basqarıwshılardıń urpaqları basqardı. Imperiyalıq hákimiyat sulıwlıq hám tákabbırılıqtı dóretti. Jańadan payda bolǵan qalalar, sonıń ishinde, Pergam, Antioxiya hám Aleksandriya birinshilikke talastı. Persiya imperiyası hám Egipettiń basıp alınıwı Aleksandrı hám onıń miyrasxorlarına sulıwlıqtı seziniwge úyretti. Sulıwlıq hám saltanatlıq kórkem ónerdin ayrıqsha belgilerine aylandı. Afinada demokratiyalıq eń biyik shıńǵa erisken kórkem ónerde jańa talaplar payda bola basladı. Súwretlew óneri (jivopis`) hám músinshilikte taza janrlar payda boldı. Aleksandrıń Persiya patshası Dariyanıń ústinen jeńiske erisiwi Pompeyada tabılǵan bizge belgili mozaikalıq nusqadaǵı kartinada óz sáwleleniwın tapqan. Grek áskeriy triumflarınıń húrmetine ornatılǵan Parfenon skul`pturaları (b.e.sh. 440 jılları aralıǵı) mifologiyalıq qaharmanlardı, al rel`efler – mifologiyalıq sawashlardı súwretlegen. Aleksandr, kerisinshe, tariyxıy temadaǵı kartinalarda mifologiyalıq quday hám qaharmanlardıń erliklerin emes, al óziniń erliklerin kóriwdi qáledi. Biraq súwretlew usılları grek kórkem ónerinde klassikalıq dáwirge jetken edi. Kartina Makedoniya patshasınıń apriorlıq, artıqmashılıǵın kórsetip, ápiwayı túrinde hesh qanday jasalmalıqqa, iye emes. Sawashta jeńip shıqqan Aleksandr bas kiyimsiz (shlemsiz) hám attıń ústinde otırǵanı, al Dariy jeńilip qalıwına qaramastan bas kiyimde hám jawıngerlik jeńil at arbada súwretlengen. B.e.sh. 350 jılǵa shekem portret grek kórkem ónerinde az tarqalǵan. Ellinizm dáwirinde onıń rawajlanıwı jeke adamnıń áhmiyeti óskenligin kórsetedi. Áyyemgi shirkewlerdi bezep turǵan atamasız atletshilerdiń statuyaları jetiskenliktiń ulıwma idealın kórsetken hám portretli uqsaslıqqa mıtájlik bolmaǵan. Házirgi waqıtta belgili shaxslar esaplangan Platon, Aristotel` yamasa Demosfenniń

statuyları hám skul`pturaları tek fizikalıq jetiskenlik tárepten emes, al intellektuallık jaqtan da dańqqa erispekte. Bizlerge shekem ullı Aleksandrın azı-kem portretleri jetip keldi, biraq olardı súwretshi Apelles salǵanlıǵın, al skul`pturalıq kórinislerdi húkimdar Lisippke soqtırǵanlıǵın bilemiz. Egipet faraonları hám Persiya patshaları qanxorlarǵa emes, al qudaylarǵa teńlestirildi. Bul dástúrdi ellinist patshalarda da miyras etip aldı. Shirkewlerdegi atletshilerdiń statuylarınıń ornına imperatorlardıń statuyları almastırıldı. Galikarnas húkimdarı Mavsol qudaylarǵa uqsaw ushın óziniń, úlken statuyasın óz qábiriniń basına qoyıwdı buyırǵan. Galikarnas mavzoleyi (b.e.sh. 377 – 353 jj.) («mavzoley» túsniǵı usı jerden kelip shıqqan) «dúnyanıń jeti káramatı» nıń biri boldı. Imarattıń qurılısı Kishi Aziyadaǵı grek provintsiyası Koriy húkimdarı Mavsoldıń tiri waqtında baslanıp, ol ólgennen soń onıń hayalı Artemisiya tárepinen tamamlandı. Ápsanalarǵa qaraǵanda Artemisiya vino menen aralasqan eriniń kúl – topıraǵın ishken hám erinen qalǵan súyekler ushın tiri sarkofag bolǵan úlkenligi jaǵınan mramorlı monumentke hesh biri teńlese almas edi. Mavsoldıń statuyası qoyılǵan jeti metrli tekshe tárizli piramida qurılıstıń tiykarın quraydı. Pliniy bunı «tábiyiy tariyx» ta jazıp qaldırǵan. Patsha qábiriniń «kóterińkilik» ideyasında hesh qanday ózgeris joq edi. Egipet piramidaların esleń, - biraq bunday óziń – ózi kótermelew demokratiyalıq Afinada múmkin emes edi. Farneze kesesi (sardonikstan islengen kameya, b.e.sh. 200 jj., Neapol`, Milliy muzeyi) Egipettiń hayal patshası Kleopatra I di húkimdar hayal sıpatında hám onnan keyin onıń balası Ptolomey VI ti húkimdar retinde dańqın kótergen. Bunda Kleopatra Nil hayalı Izida sıpatında, al Ptolomoy quday balası Gor sıpatında súwretlengen. Ellinizm dáwirinde imperiyada sulıwlıq hám baylıq jaǵınan bir – biri menen jarısıwshı jańa qalalar qurıldı. Afına mısasında Pergamada Akropol` qurıldı. Pergal` Akropoliniń bas shirkewi Afınaǵa baǵıshlangan, al kitapxanada Parfenondaǵı Afına statuylarınıń nusqaları qoyılǵan. Shirkew hám Zevs altarı húkimdar Evmen II tárepinen buyırtpa berilgen Zevs altar`

friziniń «Qudaylardıń gigantlar menen urısı» syujetli tematikası jaǵınan Parfenonniń músinshlik rel'efin qaytalaǵan. Biraq kórkemlik jaǵınan basqasha. Goril'efte islengen figuralardıń masshtablarınıń úlkenligi uzaqtan kózge taslanıwı názerde tutılǵan, Parfenon rel'efinen ózgeshelikli tárepi Afinalılarga jeńisti támiyinlegen qudaylarga arnalǵan. Pergam saxnaları, kerisinshe, Evmen Attal I dıń háreketlerin súwretlegen hám patshanıń iláhiy tábiyatın táriyplegen. Músinshi waqıyaǵa dramatizm berip, tamashagóylerde súwretlewdiń reallıǵın seziw sezimin oyatadı. «Nika (Qanatlı jeńis) Samofrakiyalıq» súwretlemesinde hayal quday tap endi ǵana kemege minip atırǵan sıyaqlı salınǵan. Laokonnıń júdá qorqınışlı túri hám basqalardıń ájeptáwir kórinisi olardı aldında kútip turǵan qorqınışlı juwmaǵın bildiredi [II. 23, 89-93].

Sawda – satıqtıń rawajlanıwı menen jeke hawlı – háremler payda bola basladı. Bay úyler shıraylı imperator saraylarına elikley basladı. Kórkem óner tek ǵana quday hám mámlekettiń artıqmashılıǵı bolıp qalmaydı. Hasılzadalardıń jayları hár qıylı syujetli freska hám mozaikalar menen bezele basladı. Ellinistlik imperiya óz dáwirindegi Afina sıyaqlı áskeriy kúshke dıqqat boldı: jer orta teńizinde ekspansionistlik siyasattı júrgizip atırǵan rimliler dáslep Greciyanı (b.e.sh. 146 j.), soń Mısırdı (b.e.sh. 31 j.) jawlap aladı. Rim-grek mádeniyatın ózlestirip, onıń uzaq jasawın támiyinleydi.

Antikalıq jámiyet qulshılıq dúziminiń barlıq basqıshlarınan ótken. Greciya tariyxı bizlerge qulshılıq dúziminiń ornawı, onıń rawajlanıwı hám qulawınan baslap feodallıq dúzimge ótiwge shekemgi dáwirdi kórsetip beredi. Antikalıq individ óziniń poliske bolǵan qatnası sheklengen, biraq bul sheklewlerde ol óziniń dóretiwshilik inámların kórsetiw ushin keń múmkinshiliklerge iye boladı. Ele de statikalıq formada adam idealınıń dúziliwi antikalıq oy hám antikalıq kórkem ónerdiń pútkil dúnya júzlik kórsetken xızmeti bolıp esaplanadı.

Grekkórkem óneri Evropanıń óz aldına, erkin rawajlanıp barıwshı eń áyyemgi, eski kórkem ónerleriniń biri.

JUMAQLAW

Áyyemgi Greciya kórkem óneri bir neshe basqıshqa bólingeniń esapqa alǵan halda qısqa maǵlıwmat beriwdi álbette birinshi basqısthan Egey (Krit-Miken) mádeniyatınan baslaw kerek.

Arxitektura. Shama menen 2300-1750 jıllarǵa: Knoss sarayı kompleksi (gr. Κνωσός, lat. Cnossus, na minoy tilinde – KA-NU-TI. B.e.sh. XVI á.). Knoss sarayınıń tiykarǵı belgileri: labirint; orayı – ashıq hawlı; hár qıylı qáddi hám bılǵasıq joybarı tiykarında jaylasqan imaratlar; taxt zalı; joybarı boyınsha hárreniń uyasına usaqan qábirler. Festtegi saray, Tirinftegi qala-qorǵan, jar taslardaǵı shaxtalardaǵı qábirler hám toloslar – gúmbezli qábirler. Mikendegi «Arıslan dárwaza»lı saray-qorǵan (megaron – 4 sútinge súyenip turǵan, aynaları joq, ústi jabılǵan, tuwrı múyeshli zal – túrindegi saray túri). Miken qorǵan-sarayınıń tiykarǵı belgileri: akropol; oray – megaron; qurlısta tsiklop óriw usılınan qollanılǵan; Axey patshalardıń qoyımshılıǵı: jar taslı «shaxtalı» hám gúmbezli (tolos) túrleri.

Din hám jazıw. Qudaylar panteonınıń qalıplesiwi, qudaylarǵa tabınıwshılıq payda boladı. B.e.sh. 3-2 mıń jıllıqlar aralıǵında ieroglifli jazıw keń taraladı. Usınıń menen bir waqıtta, buwınlı jazıw, «sızıqlı A» dep atalǵan jazıw da rawajlanadı. Bul úsh túrli jazıwlardan tek sońǵısı ǵana oqıldı hám onıń tiykarında keyin ala Kipr jazıwı qalıplesti

Kórkem óner. Bul dáwirdiń estelikleri: Knosstaǵı freskalar (b.e.sh. XVIII-XVII ásirler), ósimlik naǵıslı keramika (gúlal ıdıslar), relefli, tastan hám altınnan islengen ıdıslar, fayans hám pil súyeginen islengen qudaylardıń háykelsheleri, marhumlardıń altın nıqapları, Mikendegi «Arıslan dárwaza» – monumental arxitekturalıq-músinlik kompozitsiya.

Keyingi Gomer dáwiri Arxitekturasının belgili dáwir estelikleri: Spartadağı Artemida Orfiy ibadatxanası, Termos hám Dreros qalalarındağı ibadatxanalar.

Din hám jazıw. Qudaylardı antropomorflastırw protsessi bolıp ótedi hám bunıń nátiyjesinde adamnıń sulıwlıǵı minsizliktiń úlgi sıpatında tán alınadı. Kosmologiyalıq (álemniń jaratılıwı haqqındağı) mifler tsikli payda boladı. Gomerdiń epikalıq qaharmanlıq poeziyası – «Iliada» hám «Odisseya» usı dáwirge tiyisli [II. 14, 39-43].

Kórkem óner. Gúlalshılıqta «geometriyalıq aǵım» qalıpleseı. Naǵıslı gúlal buyımlar payda boladı. Qudaylardı súwretlewshi aǵash butlar – ksoanlar islep shıǵarıladı. Qánigeli qosıqshılar-aedler hám kórkem sóz sheberleri – rapsodlar payda boladı.

Grek arxaikası mádeniyatı. Arxitektura. VII ásir – imaratlardıń kóterip turıwshı hám uslanıp turıwshı bólimleri sisteması – arxitekturalıq orderler (birinshi payda bolǵan doriylik hám ioniylik orderler) jaratıladı. Eń áyyemgi megaron túrindegi, keyin ala aldınǵı fasadında sútinleri bar – prostil túrindegi hám aldınǵı hám artqı fasadlarında sútinler qatarı bar – amfiprostil túrindegi ibadatxanalar qurıladı. Ibadatxanalardıń tiykarǵı túri – tórt tárepi sútinler qatarı menen qorshalǵan tuwrı múyeshli kórinistegi imarat – peripter.

Bul dáwirdiń estelikleri: Olimpiyadağı Geranıń doriylik ibadatxanası (b.e.sh. VI ásir), Afınadağı Akropol, Afına ibadatxanası (b.e.sh. VI ásir), Delftegi ioniylik ǵáziynexanası (b.e.sh. VI ásir aqırı), Efestegi Artemida ibadatxanası (b.e.sh. VII ásir) (Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri), onı qorshap turǵan eki qatar sútinler qatarı (dipter) menen.

Músinshilik. B.e.sh. VIII-VII ásirlerge adamlar tabınatuǵın, tastan islengen, qarsı aldınan qarap turatuǵın sxemalı kórinistegi, Delostağı Artemida hám Samostağı Gera, Amikldegi qoladan islengen Apollon háykelleri tiyisli. Bul

dáwirdegi gózzallıq ideli jalańash jas jigitler kuroslar hám qızlar – korlardıń háykkellerinde óz sáwleleniwın tapqan.

Kuroslardıń figuraları ibadatxanaǵa jaqın jerge jaylastırıldı. Olar «arxaikalıq Apollonlar» dep ataldı. Ólshemleri oǵada úlken (geyde 3 metrge shekem) kuroslar bir-birine uqsas, hátteki olardıń pozaları da birdey: ayaǵı alǵa sozılıp qoyılǵan, tik turǵan figuralar, mush bolıp túyilgen qolları deneniń boyı menen túsirilgen, júz kórinisleri jeke ózgesheliklerge iye emes.

Hayal figuraları – koralar. Olardıń pozaları birdey hám qozǵalıssız. Diadema (taj kórinisindegi áshekóy) menen oralǵan, keskin tawlanǵan tulımshaqları bar, tań qalarlıq etip taralǵan shashlarınń araları ashılıp, uzın simmetriyalı burımlar menen iyinlerine túsip túsip tur. Jáne bir olarǵa tán bolǵan detal: olardıń barlıǵınıń júzinde sırlı kúlimsirew bar.

VI ásirdeń ortalarına arxontlardıń – húkimdarlardıń háykkelleri tiyisli. Mosxofordıń baspaq uslap turǵan adamdı súwretlewshi háykeli (b.e.sh. 570 j.) de belgili.

Ámeliy kórkem óner hám jivopis. VII-VI ásirlerde vazalardıń ózgermeytuǵın formaları – amfora, krater, kilik, lekif qalıplesedi. Gúlal buyımlardı tayarlawdıń bir neshe baǵdarları: shıǵıs stili (orientallıq), onı korinflik dep te ataydı, háreketsheń figuraları bar qara figuralı, vazaǵa súwret salıw (Attika aǵımı, sebebi, Afınaǵa jaqın jerdegi – Keramik tap usı Attikada jaylasqan), VI ásirge kelip vazaǵa qızıl figuralı súwretler salıwǵa ótiledi (qara fondaǵı ashıq reńli figuralar).

Poeziya. Dáwirdeń ádebiy esteliklerine Gesiodtıń qudaylar hám adamlar dúnyasınıń jaratılıwı haqqındaǵı kosmogonikalıq poeması «Teogoniya», jáne de onıń aqıl-násiyatlıq eposı «Miynetler hám kúnler», Alkeydıń, Safonıń, Anakreonıtıń, Solonıń, Tırteydiń poeziyası kiredi. VII ásirdeń ortalarında shayır hám jawınger Arxilox qosıqtıń jańa ólshemlerin – yamb hám xoreydi kirgizdi.

Greciyanıń klassikalıq dáwir mádeniyatı. Erte klassika dáwiriniń kórkem óneri – «Qatan aǵımı» b.e.sh. 490-450 jj. Joqarı klassika dáwiriniń kórkem óneri – b.e.sh. 450-410 jj. Songı klassika dáwiri kórkem óneri (Peloponnes urısınan baslap Makedoniya mámleketiniń pay bolıwına shekem).

Arxitektura. Dáwir estelikleri qatarına: Pestumdaǵı Poseydon ibadatxanası, Fidiy tárepinen islengen Zevstiń háykeli bar, Olimpiyadaǵı Zevs ibadatxanası, Akropoldegi Hayal-quday Afina ibadatxanası – Parfenon (grek klassikasınıń úlǵısı), Propilei – Akropolge kiriw awızı hám sonday-aq Erehteyon, Poseydon-Erehtey hám Afina ibadatxanası (b.e.sh. V ásir) kirgiziledi. B.e.sh. IV ásir esteliklerine: Galikarnas Mavzoleyı (Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri) – ústine tórt at-kvadrıga ornatılǵan, 24 basqıshlı piramida túrindegi Kariy patshası Mavsoldıń qábiri, b.e.sh. 356 jılı Gerostrat tárepinen ot berip jiberilgen, Efestege Artemidanıń yoniylik aǵımındaǵı ibadatxanası (Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri) jatadı. Bul dáwirde arxitekturasında doriylik hám yoniylik baǵdarlar kóbirek tarqalǵan.

Músinshilik. Haqıyqatlıqqa jaqınlastırıp (realistik penen) súwretlewge umtılıw tán. Eń belgili estelikler: Mironnıń «Disk ılaqtırwshı»sı, Praksiteldiń «Satir», «Germes» hám «Afrodita»sı, Fidiydiń qoladan islengen «Jawınger hayal Afina»sı (7 m), Poliklettiń («Kanon» traktatınıń avtorı) «Dorifor»ı (Nayzalı ásker), pil súyegi hám altınnan islengen, 12 metrlik Afina Parfenosı, Zevstiń 14 metrlik háykeli (Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri), Skopastıń, Leoxardıń, Lisipptiń, Kritiydiń, Nesiottıń, Pifagor Regiyskiydiń realistlik jumısları [II. 26, 78-82].

Teatr. B.e.sh. VII ásirde teatr tamashası sıpatındaǵı dramanıń tuwılıwı bolıp ótedi. Dáslep dionisiylerden tragediya (sózbe-sóz mánisi «eshkiler qosıǵı», sebebi Dionistiń járdemshileri eshki terisin kiygen satirlerden ibarat edi) ósip shıǵadı. Dáslebinde tek ǵana quday Dionistiń rolin atqarǵan adam akter bolıp, qalǵanları massovka – xor aǵzaları boldı. B.e.sh. V ásirde Esxil ekinshi aktyordı, al Sofokl – úshinshi aktyordı kirgizdi. B.e.sh. VI-V ásirler aralıǵında xalıq bayramları,

komoslardı bayramlaw payıtında miflerge parodiya islewden komediya tuwıladı. Áste aqırınlıq penen, on bes awıllıq qosıqlardıń siyasiy satira menen birlestiriliwi bolıp ótedi. B.e.sh. V-IV ásirler aralıǵı – komediyanıń gúlleniwi, komediograf Aristofannıń dóretiwshiligi dáwiri.

Ellinizm dáwirindegi Greciya mádeniyatı. Arxitektura. Bul dáwirdegi estelikleri: Olimpiyalı Zevs ibadatxanası (dipter túrindegi), Aleksandriya janındaǵı Faros mayagi (Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri) (biyikligi 140 m, avtorı Sostrat), Milettegi bulevteriy, bule – qalalıq keńestiń – májilisler ótkeretuǵın ornı, imarat amfiteatr túrinde qurılǵan, Pergam Akropoli, Didimdegi Apollon ibadatxanası.

Músinshilik. Saqlanıp qalǵan esteliklerge: Samofrakiyalı Nikanıń háykeli, Afrodita Miloskayanıń háykeli (avtorı Agesandr), Dúnyanıń «jeti káramatı»nıń biri – «Rodos kolossı» – Geliostıń qoladan islengen, biyikligi 30 m háykeli (avtorı Xares). Mayda plastikadaǵı tásirliliktiń kúsheyiwi tán. Monumental músinshilikte qoladan islengen oǵada úlken allegoriyalıq háykeller (mısalı, quday-hayal Tixeniń) keń taraldı.

Din. Tiykargı baǵıtlar – grek dinine baǵdarlanıw, Mısır hám Grek qudaylarına sıynıwdıń qosılıp, aralasıp ketiwi. Mistika hám astrologiyanıń tarqalıw. Panteonlardıń – barlıq qudaylar ibadatxanalarınıń – qurılıwında óz sáwleleniwin tapqan, dinniń universallıǵına umtılıw tán boladı. Iudaizmniń monoteizm tiykarlarınıń kúshewi.

PAYDALANĖAN ĀDIBIYāTLAR:

I. Konstitutsiya, Ŗzbekistan RespublikasiniĖ nizamlari, Ŗzbekistan Respublikasi birinshi prezidenti I.A.KarimovtiĖ miynetleri, Ŗzbekistan Respublikasi prezidenti Sh.M.MirziyoevtiĖ ra'smiy materiallari:

1. Ŗzbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: Uzbekiston, 2003
2. Ŗzbekistan Respublikasi Kadrlar tayarlaw milliy da'sturi. T., 1997
3. «Tālim tuwrisinda» Ŗzbekistan Respublikasi Nizami. T., 1997
4. Karimov I.A. Barkomol avlod orzusi. T., 1999
5. Karimov I.A. Buyik kelajak sari. T., 1998
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, o'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va coralari. T., 2009
7. Karimov I.A. Joqari mānawiyat – jeĖilmes kush. T., 2008
8. Karimov I.A. Ŗzbekistan XXI āsir bosāgasında. T., 1997
9. Sūwretlew Ŗneri. Uliwma orta tālimniĖ māmleketlik tālim standartı hām oqıw dāsturi. T., Sharq, 1999

II. Monografiya, kitaplar hām toplanlar:

1. Абрамова З.А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. - М.-Л., 1966.
2. Алпатов М.В. Всеобщая история искусств. Т.1. М., Л., 1948.
3. Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н. Искусство Древнего Востока. М., 1976 // «Малая история искусств».
4. Боннар А. Греческая цивилизация. М., 1958-1962. Т. I-III.
5. Борзунова И.В. Искусство первобытного общества. ч. 1-2. Л., 1978.
6. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1970.
7. Бритова Н. Н. Искусство древнего мира: Древний Египет. Передняя Азия. Древняя Греция. Древний Рим: Путеводитель по ГМИИ им. А. С. Пушкина. М., 1962.

8. Бузескул В. Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира. - Пг., 1923.
9. Вальдгауэр О. Ф. Этюды по истории античного портрета. Л., 1938.
10. Варшавский А. Города раскрывают тайны. М., 1967.
11. Виноградова Н.А., Каптерева Т.П., Стародуб Т.Х. Терминологический словарь. Традиционное искусство Востока. М., 1997.
12. Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции. М., 1972.
13. Воцинина А. И. Римский портрет. Л., 1974.
14. Воцинша А. И. Античное искусство. М., 1962.
15. Всеобщая история архитектуры. В 12 т. М., 1970. Т.1.
16. Всеобщая история искусств. В 6 т. М., 1956. Т.1.
17. Гаспаров М.Л. Занимательная Греция. М., 2003.
18. Дмитриева Н. А., Виноградова Н. А. Искусство древнего мира. М., 1986.
19. Древние цивилизации (под ред. Г.М.Бонгард-Левина). М., 1989.
20. Дружинина А. А. Сирия старая и новая. М., 1979.
21. Искусство Древнего Востока. Памятники мирового искусства. М., 1968.
22. История искусства зарубежных стран /Под ред. П. В. Преображенского. В 3 т. М., 1962. Т 1.
23. История искусства зарубежных стран. Т.1. Первобытное общество. Древний Восток. Античность. (под ред. Доброклонского М.В. и Чубовой А.П.). 3 изд. М., 1979.
24. Керам К. Боги, гробницы, ученые. М., 1986.
25. Колпинский Ю.Д. Великое наследие античной Эллады. М., 1988.
26. Колпинский Ю.Д. Скульптура Древней Эллады. М., 1963.
27. Краткая художественная энциклопедия. Искусство стран и народов мира, т.I-V. М., 1962-1981.
28. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., 1992.
29. Лосева А., Сидорова Н. А. Очерки по истории римского портрета. М., 1976.

30. Любимов Л. Искусство Древнего мира. М., 1980.
31. Мириманов В.Б. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973.
32. Мифы народов мира, т. I-II. М., 1980.
33. Неверов О. Я. Античные камеи в собрании Государственного Эрмитажа. М., 1971.
34. Неверов О. Я. Культура и искусство античного мира. Л., 1981.
35. Остерман Л. Римская история в лицах. М., 1997.
36. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э. М., 1949
37. Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур: Альбом. М., 1973.
38. Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970.
39. Ривкин Б. И. Античное искусство. Малая история искусства. М., 1972.
40. Рогинский Я.Я. Об истоках возникновения искусства. М., 1982.
41. Рубинштейн Р. И. У стен Тейшебаини. - М., 1975.
42. Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С. Античная расписная керамика из собрания ГМИИ им. А.С.Пушкина. М.,1985.
43. Словарь античности. М., 1989.
44. Соколов Г. И. Искусство Древнего Рима. М., 1971.
45. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. М., 1985.
46. Трухина Н.М. История Древнего Рима. М., 1987
47. Церен Э. Библейские Холмы. М., 1966.

III. Internet saytlar:

1. http://noircissant.com/text_iskysstvo_17_vek.html
2. http://smallbay.ru/article/culture_holland.html
3. <http://www.artprojekt.ru/library/arthistory4/10.htm>
4. <http://www.ziyonet.uz>
5. <http://nsportal.ru/shkola/izobrazitelnoe-iskusstvo/library/vneurochnaya-deyatelnost-zanyatiya-znakomstvo-s-osnovami-ts-1>